

Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei-juni 1940*

J. TH. M. HOUWINK TEN CATE

INLEIDING

'En waarom gingen de kopstukken van het nederlandse bedrijfsleven zo gretig in op de doeleinden van de nazi's, op de duitse wens tot vervlechting van het economiese leven in Duitsland zelf met dat in de bezette landen van West-Europa' ¹? De bijterige toon van deze retorische vraag maar ook de weerklank die de steller daarvan, Jan Rogier, her en der oogste, verraden dat de industrie lange tijd in de kwade reuk van economische collaboratie heeft gestaan. Waarom gingen de ondernemers al voor de *Wehrmacht* aan het werk toen de puinhopen van de Rotterdamse binnenstad nog smeulden? Veertig jaar lang was, in navolging van hetgeen de illegale pers hierover had geschreven, deze vraag stellen haar beantwoorden: ondernemers hebben allereerst oog voor de orderportefeuille. Het feit, dat na de bevrijding zo weinig economische collaborateurs waren bestraft, leek verband te houden met 'maatschappelijke krachten' ².

De laatste tijd vindt een andere visie ingang in de historiografie: de inschakeling van de industrie in het Duitse potentieel wordt niet meer gezien als een bewijs van collaboratie maar als ondernemersgedrag, dat door twee oorzaken kan zijn ingegeven: hetzij door een combinatie van volkenrechtelijke onduidelijkheid, Duitse daadkracht en het wegvallen van andere exportkanalen ³, hetzij door een politiek van accommodatie, van aanpassing die door de hele maatschappelijke elite inclusief het nationaal

* J. Th. M. Bank (Rijksuniversiteit Leiden), J. C. H. Blom (Universiteit van Amsterdam), L. de Jong, P. W. Klein (Rijksuniversiteit Leiden), N. K. C. A. in 't Veld (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) en Joh. de Vries (De Nederlandsche Bank NV, Amsterdam) dank ik voor hun commentaar op dit stuk.

1 J. Rogier, *De geschiedschrijver des rijks en andere socialisten* (Nijmegen, 1979) 105 (herdruk uit *Vrij Nederland* van 20 november 1976).

2 'We shall probably be not far from the truth if we estimate that the percentage of collaborators was higher among industrialists and merchants than in other groups, and that the largest percentage was found among the great manufacturers and merchants'; J. M. Romein, 'The Spirit of the Dutch People During the Occupation', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 245 (1946) 172. Voor gegevens over de economische collaboratie in de publieke opinie in 1945 en 1948 zie J. C. H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in: *idem*, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, Den Haag, 1989) 202, 204; L. de Jong, 'Nederland in de tweede wereldoorlog', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, XII (Utrecht, 1958) 388; W. H. Nagel, 'Berechting en zuivering', in: D. H. Couvée, ed., *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* (Den Haag, 1963) 120 vlg.; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, IV, *Mei '40-Maart '41* (Den Haag, 1972) 183 vlg., 203 vlg., 215; D. Barnouw, 'Economische collaboratie. Een structuurschets', in: *Samenwerken met de vijand. Symposiumverslag Anne Frank Stichting 6-8 december 1979* (Voorburg, s. a. [1980]) 36 vlg.; De Jong, *Koninkrijk*, XII (Den Haag, 1988) 446 vlg., 595 vlg. Voor het citaat zie *ibidem*, 646.

3 P. W. Klein, 'De Nederlandse economie', *Spiegel Historiaal* (juli/augustus 1982) 390 vlg.

bestuur werd gevolgd⁴. In deze laatste visie was een andere houding dan de behoudende vorm van accommodatie, die op economisch gebied *in optima forma* werd gevolgd, in de praktijk ondenkbaar, dan wel werd de accommodatiepolitiek in zijn geheel ingegeven door economische overwegingen⁵.

De vraag of het ambtelijk-politieke apparaat en het bedrijfsleven na de nederlaag inderdaad geen andere mogelijkheid zagen dan aanpassing, wordt in dit artikel beantwoord aan de hand van nader onderzoek van het beleid inzake de produktie van oorlogstuig voor de bezetters. In de klassieke visie koos juist op dit gevoelige terrein opperbevelhebber generaal H. G. Winkelman positie tegenover de secretarissen-generaal onder aanvoering van dr. H. M. Hirschfeld. Onderzoek naar deze episode gaf daarom aanleiding tot een slotbeschouwing over de interpretatie van de bezettingsgeschiedenis.

I MILITAIR GEZAG EN INDUSTRIE

Op 13 mei was het land verloren. 'Dood, verwoesting en onzekerheid alom'. De regering was geen aanvaarde autoriteit meer over een vrij volk maar een povere groep

4 Het woord accommodatie betekent volgens het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (Supplement, I, 's-Gravenhage, Leiden, 1956) 316, sinds het midden van de zeventiende eeuw regeling of schikking, zowel in de zin van (fysieke) aanpassing als van tegemoetkoming. Een duidelijk voorbeeld vindt men in het Register van Holland en Westvriesland van den jaare 1651, [1 maart 1651], 118, waar het gaat om de procedure van de weduwe van Hugo de Groot voor het Hof van Holland tegen Rotterdam inzake haar aanspraak op het salaris van De Groot als Rotterdams pensionaris voor de periode 1618-1634: 'is goedgevonden, dat door Gecommitteerden van haar Edele Groot Mog. tusschen de voorschreeve Parthijen sal werden getenteert, via Concordiae, met dien verstande, dat in gevalle bij middel van accommodatie geen Verdrag en soude komen werden gedaan ...'. (Voor deze vindplaats dank ik G. O. van de Klashorst, Rijksuniversiteit Utrecht). Het begrip werd het eerst op de bezettingsgeschiedenis toegepast door W. Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940-1945* (Stanford, London, 1963) 273, 279. Het werd echter vertaald met 'aanpassing'. De termen 'accommodatie' en 'accommodatie-politiek', nu ontleend aan A. Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968), werden ge(her)ïntroduceerd door E. H. Kossmann in diens *Winkler Prins geschiedenis der Nederlanden*, III, *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam, Brussel, 1977) 268-286. Een vernieuwing van het collaboratiebegrip werd vervolgens bepleit door G. Hirschfeld in 'Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-1941', *Journal of Contemporary History*, XVI (1981) 467 vlg. en in diens proefschrift *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945* (Stuttgart, 1984). In zijn bijdrage 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem, 1982) 55-94 herinterpreteerde Blom de term accommodatie. Dit artikel werd herdrukt in: Th. van Tijn, P. de Rooy en D. Damsma, ed., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten, 1988) 481-517 en in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 56-101. Zie ook J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen NH, 1983) — dat in dezelfde bundel studies is herdrukt (102-120) en in G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema, ed., *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker, 1986) 30-52 — en E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, II, 1914-1980 (Amsterdam, 1986) 154 vlg. Zie ook paragraaf VIII, 'Slotbeschouwing', 224-230.

5 Blom, 'Nederland', 76; Kossmann, *Lage Landen*, II, 155.

emigranten die in Hoek van Holland wachtte op een bevriend oorlogsschip⁶. Om te voorkomen dat er revolutie of 'opstootjes' zouden uitbreken als het volk niet meer zou weten in wiens handen het gezag berustte, droegen twee in Den Haag achtergebleven ministers na overleg met enkele secretarissen-generaal het gezag over.

In de constitutionele duisternis van het staatsnoodrecht lag het met het oog op de geldende wetgeving en de naderende capitulatie voor de hand dat opperbevelhebber H. G. Winkelman, die als zodanig hoe dan ook verantwoordelijk zou zijn voor de handhaving van orde en veiligheid, ook met het burgerlijke regeringsgezag zou worden bekleed⁷. De opperbevelhebber van land- en zeemacht had, in tegenstelling tot zijn drie maanden tevoren ontslagen voorganger I. H. Reynders, niet alleen de reputatie een goed organisator te zijn—hij was jarenlang adviseur van Philips geweest—maar tevens een evenwichtige, loyale persoonlijkheid te hebben⁸, ook ten opzichte van het kabinet en de koningin die hem in het zadel hadden geholpen.

Met de ministeriële woorden dat de secretarissen-generaal hun orders nu van Winkelman moesten afwachten — tijd voor toespraken was er niet — kreeg de installatie van de generaal als plaatsvervanger van Wilhelmina haar beslag⁹. Met diens uitdrukkelijke instemming ('Jullie moeten het werk doen') verklaarden de secretarissen-generaal zich vervolgens bereid tot loyale samenwerking met de bezetter mits er geen anti-joodse politiek zou worden gevoerd, het vijandelijke militaire bestuur het landoorlogreglement als bindend zou erkennen¹⁰ en de NSB niet aan de macht zou komen¹¹.

De overheidsorganisatie bleef waar zij was. In deze afwachtende houding weerspiegelde zich die van de bevolking die, in tegenstelling tot de door de ervaringen van 1914 getraumatiseerde Belgische, niet met duizenden tegelijk voor de binnentrekende legers uitvluchtte maar bij huis en haard bleef. Alleen in Breda ontstond een paniek. Al waren de belangrijkste verbindingen verbroken, lag het treinverkeer stil en was benzine schaars, al te diepe materiële wonden had de gesel van de oorlog niet geslagen,

6 J. van den Tempel, *Nederland in Londen* (Haarlem, 1946) 17.

7 Volgens de wet betreffende de staat van oorlog en beleg van 23 mei 1889 (art. 21) werd met het uitroepen van de staat van oorlog het burgerlijk gezag overgedragen aan het militair gezag, c. q. krachtens het KB van 4 mei 1933 aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht. Juridisch gezien was Winkelman dus vanaf 10 mei drager van alle gezag; K. J. van Nieukerken, *Ambtsplicht in oorlogstijd* [Den Haag, 1939] 13 vlg.

8 Voor een schets van Winkelman zie De Jong, *Koninkrijk*, II, 242 vlg. en C. M. Schulten, 'Winkelman', in: J. Charité, ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, II (Amsterdam, 1985) 624-626. Zie ook noot 55.

9 *Parlementaire enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945*, Ic, 111-112 (verhoor jhr. W. Roëll) en IIc, 59 (verhoor ir. P. F. S. Otten), Ia-b, 99 vlg. Over de overdracht zie *ibidem*, IIb, 131. Vgl. P. S. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van het regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (Den Haag, 1946) 4 vlg.

10 'Tagesbuch des Oberbefehlshabers der Heeresgruppe B Generaloberst F. von Bock, 17.5.1940', in: H. A. Jacobsen, *Dokumente zum Westfeldzug 1940* (Göttingen, Berlin, Frankfurt, 1960) 44.

11 Gezant Zech aan Auswärtiges Amt, 19.5.1940, Telegramm, 14.29 uur, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (hierna: RvO), FO-SD, 84327; Aufzeichnung Generalkonsul Benzler, 21.5.1940, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik*, Serie D, IX (Frankfurt, 1962) no. 294, 329-330.

behalve in Rotterdam en, enkele dagen later, in Middelburg¹². De belangrijkste welvaartsbron, het industriële productieapparaat, was ongeschonden want het was bij niemand, ook niet bij de generale staf, opgekomen om sabotage te (laten) plegen. Doordat met het oog op een verwachte langdurige neutraliteit grote grondstoffenvorraden waren opgeslagen, kon de industrie zo weer aan het werk, als men dat wilde.

Het Duitse bezettingsgezag en het Nederlandse noodbestuur wilden het tijdstip van de hervatting van het werk niet aan de stemming van de bevolking overlaten. Zo grondig als de invasie was voorbereid, zo precies waren ook de door de *Führer* gesanctioneerde instructies voor de officieren van de bezettingsmacht. Terwille van orde en rust moest beheer de leidraad voor de militaire gezagsuitoefening zijn en niet het entameren of stimuleren van politieke en economische experimenten. Het waren voedselvoorziening en wederopbouw die de absolute voorrang hadden, zodat de economische structuur van het bezette gebied kon worden behouden en intact kon worden geïntegreerd in het Duitse potentieel. Om hiervoor de medewerking te verkrijgen van de top van het industriële bedrijfsleven moest het landoorlogreglement het richtsnoer zijn van het beleid van alledag¹³. Deze conceptie van bezettingsbestuur als 'reine Militärverwaltung' en 'wirtschaftliche Auf Sichtsverwaltung' was het resultaat van een eind 1939 tot stand gekomen compromis tussen het *Oberkommando des Heeres* en experts uit de *Vierjahresplan*-organisatie van Göring, dat was gericht tegen de *NSDAP* en de *SS*, die in bezet Polen hadden geprobeerd om de *Wehrmacht* en Göring, de tweede man van het Derde Rijk, als politieke krachten uit te schakelen¹⁴.

In de ogen van de militaire machthebbers was het dan ook vanzelfsprekend dat zij al binnen het kader van de capitulatievoorwaarden maatregelen troffen voor het op gang brengen van de economie. In het *Zusatzprotokoll zu den Bedingungen für die Übergabe der niederländischen Wehrmacht*, dat in de namiddag van 15 mei werd opgesteld, werd door de chef van de marinestaf, schout-bij-nacht F. J. Heeris, de voorwaarde aanvaard: 'Privatbetriebe arbeiten voll weiter'¹⁵. Ook in de gelijktijdig opgestelde *Verhandlungspunkte*, evenals het *Zusatzprotokoll* een ondertekende aanvulling op de capitulatievoorwaarden en dus ook een in volkenrechtelijk opzicht rechtsgeldig internationaal militair akkoord, heette het niet alleen dat er een 'deutsche Verwaltung' zou komen die van 'niederländischen Dienststellen' gebruik zou maken,

12 H. M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam, Brussel, 1960) 30. Voor de positie van het ambtenarenapparaat, zie Van Nieuwerkerken, *Ambtsplicht*, *passim*.

13 OKW, Generalstab des Heeres [von Brauchitsch], nr. 800/40, Geheim, Sammelmappe Wirtschaftsverwaltung, [voorjaar 1940], RvO, CDI, 109g. Een en ander werd nog eens samengevat in het Führererlaaf van 9 mei 1940 over de Militärverwaltung. Over de voorbereidingen in het algemeen zie K. Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern national-sozialistischer Neuordnung* (Stuttgart, 1968) 30-39 en *idem*, 'Vorbereitung und Auflösung der deutschen Militärverwaltung in den Niederlanden', *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, I (1969) 121 vlg.

14 W. Wagner, *Belgien in der deutschen Politik während des zweiten Weltkrieges* (Boppard, 1974) 108 vlg.

15 Ph. M. Bosscher, *De Koninklijke marine in de tweede wereldoorlog*, I (Franeker, 1984) bijlage 14,405 vlg.; vgl. *Parlementaire enquêtecommissie*, IIc, 474 (verhoor F. J. Heeris) en *ibidem*, 104 (verhoor H. G. Winkelman).

maar ook dat de bevolking haar arbeid als in vreedstijd weer moest opnemen¹⁶. Dezelfde avond stond in de krant dat generaal Winkelman 'Als hoogste vertegenwoordiger van het Nederlandsche Regeeringsgezag' de bevolking maande dat het noodzakelijk was;

dat ieder in eigen beroep, werkking of bedrijf, rustig en ernstig zijn leven voortzet... Onderling vereenigd, de gewijzigde omstandigheden dragend, zal het volk dit werk van herstel met energie verrichten¹⁷.

Het bleef niet bij deze vaderlijke raadgeving. Bij verordening bepaalde de bevelhebber van de vijandelijke legergroep dat stakers door het krijgsgerecht zouden worden bestraft. In dezelfde verordening, die de kracht van wet had, werd er op gewezen dat nijverheidsinstellingen, handelszaken en banken geopend dienden te zijn. 'De sluiting dezer, zonder geldige reden wordt bestraft'¹⁸. Toen twee dagen later het maatschappelijk leven nog niet op gang gekomen was, drong de vijandelijke opperbevelhebber er bij Winkelman op aan dat deze een verordening zou uitvaardigen, waarin een hervatting van het werk niet zozeer werd aangeraden, als wel werd bepaald. *General-oberst* F. von Bock vond het echter niet nodig dat er voor het verslagen Nederlandse leger nog materiaal werd aangemaakt¹⁹.

De volgende dag, zaterdag 18 mei, werd ook dit voorschrift van Winkelman in de ochtendbladen afgedrukt, en wel op een wat ongebruikelijke manier. Er werd namelijk al in de eerste zin uitdrukkelijk op gewezen dat de opperbevelhebber deze verordening niet op eigen initiatief uitvaardigde. De tot dan toe gevolgde procedure was immers dat Nederlandse ambtenaren de tekst opstelden van besluiten die de officieren van de *Militärverwaltung* genomen wilden zien. Nadat deze de doorgesproken concepten akkoord hadden bevonden, werd het besluit door Winkelman goedgekeurd en, als het om een belangrijke maatregel ging, ook ondertekend en uitgevaardigd. Om wille van de tactiek maar ook om niet vooruit te lopen op definitieve regelingen die alleen het civiele bestuur zou mogen treffen, werd verzwegen hoe strak de leiband was die het bezettingsgezag het noodbestuur had omgelegd²⁰. Om duidelijk te maken dat het hem

16 J. H. W. Verzijl, 'De capitulatie', in: J. J. van Bolhuis, e. a., ed., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, I (Amsterdam, 1948) 268; Hirschfeld, *Herinneringen*, 32.

17 *De Telegraaf*, 15 mei 1940, avondblad, 1; *Keesings Historisch Archief*, 15-16 mei 1940, no. 465, 4228E-4229.

18 Verslag van de gebeurtenissen van belang voor de Amsterdamsche scheepswerf G. de Vries Lentsch jr. in verband met afbouwen mijnenvveegsloepen na de capitulatie van Nederland op dinsdag 14 mei 1940, Ministerie van justitie (hierna: MvJ), strafdossier G. de Vries Lentsch jr., parketdossier, stuk no. 14, 1; L. A. Donker, 'Wetgeving', in: *Onderdrukking en verzet*, I, 356; *Keesings Historisch Archief*, 17-25 mei 1940, no. 466, 423IA.

19 Verordening van de OLZ in opdracht van de opperbevelhebber van het bezettingsleger van de Duitsche weermacht, 18 mei 1940, ARA, Ministerie van defensie (hierna: Defensie), commissie-Woltman, no. 39.

20 'Hierbei wurde der Erlass von Verordnungen [verordeningen, besluiten, beschikkingen etc. -HtC] folgendermassen geregelt: Die niederländischen Ministerien lagen dem Militärbefehlshaber-Militärverwaltungschef ein Entwurf der zu erlassenden Bestimmungen, die im allgemeinen von der Militärverwaltung angeregt wurden, in holländischer und deutscher Sprache vor. Grundsätzlich wurde die Formulierung des Textes mündlich besprochen. Nach der Genehmigung der Verordnung wurde diese durch General

ernst was, trok Von Bock op 18 mei voor één keer de sluier weg waarin het besluitvormingsproces was gehuld: 'In overleg met den Duitschen militairen bevelhebber' maakte Winkelman 'bekend en bepaalde hij' dat 'de uitvoering van onder handen zijnde opdrachten tot den aanmaak van strijdmiddelen voor de Nederlandsche weermacht [werd] stopgezet'. Maar 'alle overige werkzaamheden moeten door de geheele industrie op normale wijze worden voortgezet'²¹.

De maandag daarop, 20 mei, ging vrijwel iedereen weer aan het werk; de laatste volgden de dagen erna. De militaire nederlaag had politieke gevolgen. De razendsnelle nederlaag schokte het nationale zelfvertrouwen en maakte daardoor de geesten rijp voor gehoorzaamheid aan de overwinnaar. De werkloosheid was groot — 325.000 man op een beroepsbevolking van 2,3 miljoen—en de algemene verwachting was dat zij door de demobilisatie van 300.000 soldaten nog verder zou stijgen. Dat de afsluiting van overzee op de wat langere duur de grondstoffeninvoer zou bemoeilijken, met stillegging van fabrieken en nog meer werklozen als onvermijdelijk gevolg, kon iedereen voorzien. Werkzamer nog was de impuls die uitging van de wetenschap dat de lonen per week werden betaald. Misschien was de behoefte aan een vlucht in de dagelijkse besognes niet alleen een materiële maar ook een psychische noodzaak, de enig denkbare remedie tegen het gevoel van verwarring en radeloosheid dat was teweeg gebracht door de chaotische oorlogsdagen, het uitblijven van militaire hulp uit het buitenland, de verpletterende nederlaag en de haastige vlucht van de koningin en de ministers. Iedereen voelde zich alleen staan. Ook de achterban, die zo buitengewoon veel had gehouden van zijn leiders en hun wereldbeschouwelijke bevlogenheid, wilde zich terugtrekken in de schulp van het privéleven.

Bovendien gaven de Nederlandse autoriteiten allemaal hetzelfde advies. Vanuit Londen sprak minister-president jhr. mr. D. J. de Geer over kalmte en waardigheid als patentrecept waarmee de bevolking het respect van de tegenstander zou kunnen verdienen²². 'Rustig en ernstig', dat waren de woorden die Winkelman op 15 mei had gekozen. In de gegeven toestand leken zij evenals Winkelmans aanhalen van de oudvaderlandse spreuk 'Ik worstel en kom boven' een appèl aan de politieke traditie die in de woorden van *Oberst* Nagel van de *Militärverwaltung* werd gekenmerkt door einer gewissen Passivität des holländischen Volkes gegenüber politischen Ereignissen überhaupt...²³. Zij klonken ook als een beroep op de nationale identiteit, die volgens Fruin opviel door haast spreekwoordelijke bedachtzaamheid, geduld en gebrek aan hartstocht. In een radiorede, die Winkelman vooraf aan de Duitse opperbevelhebber had overgelegd, legde de eerste vertegenwoordiger van het establishment die zich

Winkelmann veröffentlicht. Eine Veröffentlichung der Genehmigung in der niederländischen Presse hat bisher nicht stattgefunden. In der Anlage ist eine Liste der bisher erlassenen Verordnungen beigefügt.': Kriegstagebuch Oberst Nagel, IV, [29.5.1940], RvO, CDI, 101c, 2.

21 *Algemeen Handelsblad*, 18 mei 1940, ochtendblad, 4; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *idem*, 3. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 176.

22 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten*, 18.

23 Voor het rapport van Nagel, zie noot 20. Zie ook Blom, 'Nederland', 92 vlg. en A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1984) (eerste druk 1968) *passim*.

rechtstreeks tot de luisteraars wendde, Tweede Kamer-voorzitter mr. J. R. H. van Schaik, dit verband met zoveel woorden: men moest als vanouds van wilskracht, evenwichtigheid en kalmte getuigen en zo 'onze beste Nederlandsche traditie ... handhaven' en 'vruchtbare arbeid' verrichten²⁴.

Er bestond een stilzwijgende consensus dat de natie gebaat was bij een hervatting van ieders werk. En misschien—wie zal het zeggen?—weerspiegelde zich in de berusting waarmee de bevolking het leven weer op gang bracht, zelfs een nationaal geïnspireerd protest²⁵. Als dat zo werd gevoeld, dan ging achter deze vorm van moreel gewapende neutraliteit optimisme schuil over de beperkte mate waarin de bezetting de maatschappij zou doordringen. De nationale herleving in eigen kring had als onmiddellijk gevolg dat de taak van het militaire bestuur aanzienlijk werd vergemakkelijkt. Doordat bestuur en economie na een zeer korte onderbreking weer op gang kwamen, steeg het aanzien van de *Militärverwaltung*, de bewaakster van orde en rust in Nederland, België en het noorden van Frankrijk.

II INDUSTRIE EN LEGER

Maar om het in het defensie-idioom te zeggen, het werk ter voorziening in de behoeften van de Nederlandsche weermacht lag stil. Hoe stonden de minder dan honderd grote bedrijven die defensie-orders uitvoerden²⁶ er eigenlijk voor?

Voor de eerste wereldoorlog hadden de strijdkrachten hun wapens niet in Nederland besteld maar in Duitsland omdat grote delen van onze metaalnijverheid niet aan de gestelde kwaliteitseisen konden voldoen en de Duitse industrie altijd aan de Nederlandse verlangens, voorzover die afwijkingen van Duitse types betroffen, tegemoet gekomen was²⁷. De ontsteltenis die het verbod op wapenexport door de Duitse generale staf in augustus 1914 in legerkringen had veroorzaakt, was dan ook alleen overtroffen door de paniek die teweeg gebracht was door de naoorlogse politiek van de Entente om de Duitse wapenindustrie te ontmantelen en te vernietigen. Wat, zo had men zich in 1919 afgevraagd, moest er in vredesnaam terecht komen van de verdediging van het vaderland en van Indië als alle betrekkingen met Krupp en de andere Duitse firma's werden verbroken? Om het wegvallen van de traditionele leveranciers te compenseren en omdat het opperbevel zich realiseerde dat Nederland in geval van oorlog geen wapens uit het buitenland zou kunnen krijgen, was sindsdien gestreefd naar het vergroten van de binnenlandse produktie van oorlogsmateriaal. In het bijzonder de koninklijke marine had Duitse industriëlen weten te overreden om buiten de greep van de Entente, in het neutrale Nederland, filialen op te richten. Afgezien van

24 *Parlementaire enquêtecommissie*, IIb, bijlage 94, 175. Het was Van Schaik die sprak omdat Colijn en Mussert het niet mochten; *ibidem*, Ha, 150.

25 Kossmann, *Lage Landen*, II, 155.

26 Wekrapport bureau industrialisatie, 24 juni-29 juni 1940, ARA, Economische zaken (hierna EZ), 76, port. 3.

27 N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden. Augustus 1914-mei 1917* (Gorinchem, 1933) 106 vlg.

incidentele successen als deze was het streven naar een grotere binnenlandse productie mislukt. In de late jaren twintig profiteerde de machine-industrie van de hoogconjunctuur zodat de neiging om in ruil voor de kleine orders die het leger kon beloven, veel geld te investeren in de wapenproductie niet bijster groot geweest was.

Een wederzijdse afhankelijkheid en penetratie van industrie en strijdkrachten ontstond pas tijdens de donkerste crisisjaren. Juist toen de orderportefeuille van de metaalnijverheid flinterdun was, nam de parlementaire bereidheid om de bodem van de schatkist leeg te schrapen voor de aankoop van oorlogsmateriaal toe. Om ervoor te zorgen dat de binnenlandse productie van wapens groot genoeg was om de verdediging van de vesting Holland een tijd vol te houden, in ieder geval totdat de buitenlandse bevrijders waren gearriveerd, werd door minister van defensie ad interim dr. H. Colijn in 1936 een coördinerende instantie opgericht met de imposante naam 'Regeeringscommissariaat voor de industriële verdedigingsvoorbereiding'. Hierachter ging een eenmanszaak schuil. De regeringscommissaris, de adviseur voor de metaalnijverheid van het departement van handel & nijverheid ir. A. Groothoff, realiseerde het doel van de produktiestijging theoretisch door de opstelling van een productieplan voor tientallen vitale ondernemingen. Bij gebrek aan geld werden die plannen voorlopig niet uitgevoerd. Dat zou pas gebeuren na de afkondiging van de algemene mobilisatie. Dan zouden de zogeheten 'aanschaffende instanties', marine, staatsbedrijf der artillerie-inrichtingen, koloniën, genie, waterstaat enz., de plannen via een centraal bureau ten uitvoer brengen²⁸.

Op 28 augustus 1939 maakten het bestaande inkoopapparaat en de organisatie-Groothoff dan ook plaats voor één bureau, het 'Centraal orgaan ter voorziening in de behoeften van de Nederlandsche weermacht'. In dit topzware apparaat maakte zoals vanouds het pluriforme gezelschap van 'aanschaffende instanties' de dienst uit. Zij voerden de produktieplannen uit via een — op papier — gecoördineerd pakket van bestellingen maar bleven daar in budgettair opzicht afzonderlijk verantwoordelijk voor²⁹. Omdat ook het neutrale buitenland geen wapens meer leverde en het aantal binnenlandse producenten beperkt was, verdeelde het Centraal orgaan opdrachten als suikergoed onder de minder dan 100 bedrijven die voldoende omvang hadden en in West-Nederland (dus binnen de vesting Holland) waren gevestigd³⁰. Sommige fabrieken werden door het Centraal orgaan volgeboekt tot 1941, andere, waaronder de grote werven, zelfs tot 1944. Letterlijk tot op het laatste moment, op 9 mei, vonden nog onderhandelingen over contracten plaats, nota bene met een bedrijf in Hengelo dat een volle dochter was van Siemens³¹.

28 Minister van defensie aan afdelingshoofden, 31 december 1936, ARA, coll. Groothoff, 174; [ir. A. Groothoff], Algemeen overzicht van het Regeeringscommissariaat voor de industriële verdedigingsvoorbereiding, 10 juni 1938, ARA, coll. Groothoff, 174.

29 Ir. A. Groothoff aan minister van defensie, 15 november 1939, Algemeen overzicht van de taak en werkwijze van het directorium van het centraal orgaan voor de voorziening in de behoeften van de weermacht, ARA, coll. Groothoff, 175.

30 [Ir. A. Groothoff], potloodnotitie 29 april 1937, ARA, coll. Groothoff, 174.

31 NV Hazemeyers fabriek van elektrische signaal-apparaten aan commissie Woltman, 17 januari 1941, ARA, Defensie, commissie-Woltman, no. 241; [J. J. Schagen van Leeuwen], Chronologisch verslag

Wat voor de metaalindustrie in haar geheel gold — de nauwe band met defensie — gold in het bijzonder voor de scheepsbouw, die na de eerste wereldoorlog een groei-impuls had gekregen door het principebesluit dat oorlogsschepen voortaan in het binnenland zouden worden gebouwd. Na 1929 was deze branche als gevolg van de crisis in de koopvaardij haar derde plaats op de wereldranglijst achter Engeland en Duitsland kwijtgeraakt aan Japan³². In de jaren dertig werd de bezettingsgraad van de grote werven dan ook in toenemende mate bepaald door orders van de marine. Om zoveel mogelijk bouwers van oorlogsschepen door de crisis heen te slepen werd in 1935 door Groothoff en het hoofd materieel van de marinestaf onder de naam Scheepsbouw conferentie een trust voor de bouw van oorlogsschepen gevormd, waarin voorafgaande aan de inschrijving bij het departement over de te berekenen prijzen werd overlegd en orders werden verdeeld³³. Het gevolg van de marktbeheersing was dat de orders die voortkwamen uit het Vlootplan 1939 (kosten: 285 miljoen³⁴), over de gehele branche werden gespreid. Na september 1939 nam de afhankelijkheid van marine-orders verder toe omdat nieuwbouworders voor koopvaardij-schepen volledig uitbleven en reparatiewerk door de vermindering van het transitoverkeer steeds minder voorkwam³⁵.

Hoe ondergingen de scheepsbouwers de meidagen? De teleurstelling over het tempo van de nederlaag en de woede over het bombardement van Rotterdam zal ook de directieleden in de ban hebben gehouden. Omdat de meeste grote werven om Rotterdam lagen, zal op 14 mei in een groot deel van de branche ook een gevoel van opluchting hebben geheerst dat het bombardement voorbij was³⁶ zonder dat de werven waren geraakt. Enkele uren na het bombardement reden de vijandelijke troepen de verminkte binnenstad binnen 'met de opgewektheid en de fierheid, die de overwinnaar past'³⁷. De Rotterdammers, van wie een groot gedeelte niet alleen zijn huis maar ook zijn werk was kwijtgeraakt³⁸, reageerden met 'ongewone gediensigheid', zo bericht een ooggetuige³⁹. Dat het voornaamste psychologische gevolg van het bombardement de angst voor verdere terreur was⁴⁰, zal niemand verwonderen. Letterlijk onder de rook

betreffende de oprichting en het bedrijf van NV Hazemeyers fabriek van signaal-apparaten te Hengelo, [oktober 1945], ARA, MvJ, Nederlands beheersinstituut, doos 7850.

32 C. A. de Feyter, *Industrial Policy and Shipbuilding. Changing Economic Structures in the Low Countries 1600-1980* (Utrecht, 1982) 221. Voor een schets van de crisis in de scheepsbouw zie J. W. Bonebakker, *De scheepsbouwrijverheid in Nederland* (Haarlem, 1936) *passim*.

33 P. E. de Hen, *Actieve en reactieve industrialisatiepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren 30 en tussen 1945 en 1950* (Amsterdam, 1980) 226 vlg., 373.

34 Bosscher, *Koninklijke marine*, I, 153, 395.

35 Minister van economische zaken aan de Tweede Kamer, [februari 1940], *Tweede nota over de economische verdediging van de Nederlandsche volkshuishouding* (Den Haag, 1940) 71, 81.

36 B. A. Sijes, *De razzia van Rotterdam. 10-11 november 1944* (Den Haag, 1951) 24.

37 A. C. de Neeve, Dagboek, RvO, coll. 264, no. 315, 34, 51. De Neeve was chefredacteur openbare financiën van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.

38 S. J. R. de Monchy, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem, 1946) 246 vlg.

39 Zie noot 37.

40 Sijes, *Razzia van Rotterdam*, 26.

van Rotterdam lag op de ontvolkte werven een aantal oorlogsschepen in aanbouw, die voor het merendeel nog niet zeewaardig waren. Om die reden maar ook omdat de aftocht bijzonder onzorgvuldig was voorbereid, waren zij noch naar Engeland gevaren noch door de met het toezicht op de bouw belaste marine-officieren voor de capitulatie vernietigd. Ook de ondernemers hadden begrijpelijkerwijs hun bedrijf — de kleinste werf had een oppervlakte van 12.500 m² — op 14 mei niet laten verdwijnen of naar Engeland overgebracht.

Moest er door de bedrijfsleidingen naar voltooiing van deze orders worden gestreefd? Deze principiële vraag zullen in het algemeen ook andere defensiebedrijven zich hebben gesteld. Wilden de 100 grote ondernemingen, die ca. 125.000 man in dienst hadden, zich bevrijden van de afhankelijkheid van defensie-orders dan moesten zij overschakelen op nieuwe produkten, die aan de burgerbevolking zouden kunnen worden verkocht. Een dergelijke heroriëntatie was alleen mogelijk wanneer tegelijkertijd aan vijf voorwaarden werd voldaan. Er moest vraag zijn naar kapitaalgoederen als machines en schepen, dat wil zeggen andere bedrijven zouden voldoende vertrouwen in de toekomst moeten hebben om te willen investeren. Dan zou marktonderzoek moeten uitwijzen dat de machines waaraan behoefte bestond, nog niet binnen Nederland werden vervaardigd want anders zou alleen de concurrentie van nieuwe opdrachten profiteren. De ondernemingen in kwestie zouden over voldoende middelen moeten beschikken om zelf diepte-investeringen te kunnen doen en hun eigen machinepark aan te passen. Het nieuwe bestuur en de Duitse industrie zouden bereid moeten zijn om voor de civiele productie voldoende grondstoffen en nieuwe machines ter beschikking te stellen⁴¹. Ten slotte zou de metaalindustrie als defensieleverancier (die hoogwaardige produkten tegen forse prijzen verkocht) in staat moeten blijken om kostendekkend te werken voor de civiele markt, waarop verhoudingsgewijs minder naar kwaliteit dan naar prijs werd gekeken. Dus niet alleen in de scheepsbouw, waar óf voor de koopvaardij (wier schepen naar Engeland waren uitgeweken) óf voor de marine moest worden gebouwd, maar in de hele defensie-industrie was een heroriëntatie praktisch onvoorstelbaar. Daaruit vloeide voort dat de directies juridische complicaties en misschien strafbare feiten onder ogen moesten zien. Zeker wist men dit niet omdat noch de regering noch defensie aan bedrijven met orders instructies hadden gegeven hoe te handelen in geval van oorlog. Volgens het in 1880 aan het wetboek van strafrecht toegevoegde artikel 102 was hulpverlening aan de vijand weliswaar strafbaar maar omdat het land sinds 1813 niet was bezet, wist niemand wat hulpverlening op economisch terrein als juridisch begrip omvatte, ook de wetgever niet.

Het enige dat houvast leek te bieden was het landoorlogreglement, dat tijdens de tweede Haagse conventie van 1907 was opgesteld. Volgens artikel 52 zou de bedrijfsleiding orders moeten uitvoeren, althans wanneer die orders met machtiging van de bevelhebber in de bezette plaats werden geëist 'ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger' en zij niet de verplichting meebrachten 'om rechtstreeks aan

41 Weekrapport bureau industrialisatie, 15 juli-20 juli 1940, ARA, EZ, 76, port. 3.

de krijgsverrichtingen tegen [het] vaderland deel te nemen⁴². Wat hieronder door de regering werd verstaan, had zij in mei 1937 uiteengezet in de 'aanwijzingen' voor het gedrag van ambtenaren in bezet gebied. Het maken van zuiver militair materieel was daarin in niet mis te verstane termen verboden: dat was een daad van verraad tegenover het vaderland, dus een moreel verwerpelijke en bovendien strafbare handeling waaraan een goed ambtenaar onder geen beding mocht meewerken. Vele gemeenteamttenaren kenden deze instructie⁴³. Daar stond tegenover dat de top van sommige departementen, waaronder de directeur-generaal van het departement van handel en nijverheid, dr. H. M. Hirschfeld, voor 10 mei nooit van deze richtlijn gehoord had, net zo min als zijn minister⁴⁴, laat staan dat het departement het bedrijfsleven daarvan op de hoogte had gesteld. De dienst van de *Militärbefehlshaber* beschikte vijf dagen later, op de dag van de capitulatie, echter wel over een vertaling.

Toen op zaterdag 18 mei de hoogste Duitse militaire autoriteit en de opperbevelhebber de fabricage van oorlogsmateriaal hadden stopgezet, was de tekst van het landoorlogreglement in brede kring onbekend. Het is mogelijk dat sommige directies hebben overlegd met hun advocaten of met werkgeversorganisaties en zich hebben laten voorlichten over hun juridische positie. Maar het is zeker dat andere ondernemers geen tijd werd gegund voor overleg.

III INSTRUCTIES EN CESSIEVERKLARINGEN

Binnen twee uur nadat het bevel tot stopzetting in de ochtendbladen was gepubliceerd, stond bij de grootste werven een delegatie van de *Küstenbefehlshaber* aan de bedrijfspoot. Hoe kwamen die officieren daar zo snel terecht? Dat was niet, zoals later wel eens is gesuggereerd, een kwestie van spionage of verraad. De vijandelijke officieren ontleenden hun kennis van het bouwprogramma van de marine aan Winkelman, Heeris, en aan het hoofd materieel, schout-bij-nacht L. A. C. M. Doorman. In de door Winkelman ondertekende voorwaarden heette het dat 'Eine Liste der... Schiffe mit Standortangabe unverzüglich zu übergeben [ist]'⁴⁵. Enkele uren na zijn capitulatie had Winkelman dit doorgeseind aan de chef van de marinestaf Heeris⁴⁶. In het door deze ondertekende *Zusatzprotokoll* stond dan ook dat hij 'Schiffe [mit Schiffsplänen]

42 Voor de tekst van het 'Reglement betreffende de wetten en gebruiken van den oorlog ten land', welk reglement de bijlage vormt van het in 1907 te Den Haag gesloten 'Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land', zie *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1910*, no. 73, sub 4e.

43 Van Nieuwerkerken, *Ambtsplicht*, 33 vlg. De tekst van de 'aanwijzingen' is afgedrukt in J. H. Sikkes, ... *In geval van een vijandelijken inval. Ambtelijk gedrag in bezettingstijd en de daarvoor geldende aanwijzingen* (Deventer, 1985) 97-109. Zie in het bijzonder aanwijzing 17.

44 Hirschfeld, *Herinneringen*, 23.

45 Bedingungen für die Übergabe der niederländischen Wehrmacht [Von Küchler, Winkelman], 15 mei 1940, RvO, CDI, 108a.

46 OLZ aan commandant veldleger en andere diensthoofden, waaronder de chef van de marinestaf, telex, 15 mei 1940, 13.00 uur, ARA, Marinestaf, 179, no. 2. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 6. Voor de tekst van het *Zusatzprotokoll*, zie noot 15.

... übergeben' moest. Deze schepen zouden door schildwachten van het bezettingsleger worden bewaakt totdat *Marinekommandos* die taak zouden overnemen.

De bewaking van de oorlogsschepen in aanbouw, daar was het de eerste delegatie om te doen. Zij stond onder leiding van *Konteradmiral* Hintzmann, de gewezen marine-attaché van het gezantschap, die op eigen verzoek tot commandant van de *Hafenüberwachungsstelle* Rotterdam was benoemd en bovendien was aangewezen als contactman met de afdeling IVA van de marinestaf, de afdeling materieel. Hintzmann wist de weg. Zaterdagmorgen 18 mei diende hij zich aan bij schout-bij-nacht Doorman:

Gevraagd werd ... om opgave van hetgeen voor het Dep[artement] van Defensie in bestelling was. Aan ... deze vraag werd voldaan door alle lopende overeenkomsten te noemen.

Dat zal enige tijd in beslag hebben genomen. Maar dat was niet alles. Hintzmann kondigde aan dat hij de schepen wilde afbouwen maar nog geen keuze had gemaakt:

Admiraal [?] Hintzmann deelde mede, dat nader zou worden beslist, welke schepen zouden worden afgebouwd ... De opdrachten, ook aan de onderleveranciers, zouden niet worden geannuleerd, alvorens omtrent het niet-afbouwen definitief zou zijn beslist.

Hoe zou dit formeel worden geregeld? Daar had Hintzmann een eenvoudige oplossing voor:

Van de schepen, welke verder zouden worden afgebouwd, zouden de contracten worden overgenomen... De namen der werven van aanbouw werden genoteerd en enkele contracten — alle waren aanwezig — werden doorgezien, echter niet medegenomen⁴⁷.

Alhoewel de 'aanwijzingen' hem daartoe verplichtten, protesteerde Doorman niet bij voorbaat tegen een eventuele overdracht van marine-orders.

Nadat zij voldoende informatie hadden gekregen, reisden Hintzmann en gevolg langs de werven waar voor de marine werd gebouwd. Nog op dezelfde zaterdagmorgen ging zijn delegatie naar de RDM en 's middags bezochten zij Gusto in Schiedam. Op zondag was zij achtereenvolgens bij P. Smit (Rotterdam), Wilton-Fijenoord (Schiedam) en Boele (Bolnes)⁴⁸. Dat deze bezoeken onder leiding van een hen als attaché bekende marine-officier al zo spoedig en in het weekeinde plaatsvonden, zal de ondernemers hebben verbaasd. Ook zullen zij zich hebben afgevraagd wat de aanwezigheid van werknemers in het bezoekende gezelschap te betekenen had. Bij Wilton werden de officieren bij voorbeeld niet door de directie rondgeleid — die was al bij generaal Winkelman — maar door Richard Gemberg, het hoofd van de onderzeebootafdeling

47 Nota chef bureau scheepsbouw voor het hoofd der IVe afd. A. (met afschrift ter beoordeling door schout-bij-nacht Doorman), Doss. A. no. 120, 17 augustus 1940, Bijlage no. 3 bij Pleitaantekeningen mr. A. C. W. Beerman, 26-27 oktober 1950, MvJ, straf dossier De Schelde, doos 3. Deze Doorman was een broer van de held van de Javazee. Een *Konteradmiral* is overigens een schout-bij-nacht.

48 *Hafenüberwachungsstelle* Rotterdam aan A[bwehr]st[elle] Wilhelmshaven, 19 mei 1940, Geheim, RvO, CDI, 108a.

van de *Germania Werft A.G.* te Kiel [Krupp], die van 1920 tot 1934 dezelfde functie bij Wilton-Fijenoord had gehad en de terreinen als zijn broekzak kende⁴⁹. Op een weerzien met mensen zoals hij was zeker niet gerekend.

Waar hij kwam, nam Hintzmann urenlang de werf en de scheepskarkassen in ogenschouw, vergeleek ze met zijn gegevens (die hij van Doorman had gekregen) en raadpleegde zijn adviseurs. Dan verwees hij naar het *Zusatzprotokoll* en besprak de bewaking van de werf. Vanzelfsprekend deden alle directieleden hun uiterste best om een bezetting van hun werf door de landmacht te voorkomen en bezwoeren zij in koor dat sabotage uitgesloten was. Daarmee nam Hintzmann genoegen, al was het maar omdat er nog geen marine-eenheden waren die de werven hadden kunnen bewaken. Over concrete opdrachten werd nog niet gesproken⁵⁰, maar dat Hintzmann zijn opwachting had gemaakt zei genoeg.

Na deze eerste ontmoeting met de nieuwe autoriteiten zochten leden van de directie van de twee grootste werven, A. Knappe van de RDM (2.600 werknemers) en C. H. Teschmacher van Wilton (3.700 werknemers)⁵¹, als vertegenwoordigers van de Scheepsbouw conferentie contact met het Nederlandse gezag. Hun eerste gesprekspartner, de burgemeester van Schiedam mr. dr. F. J. L. van Haaren, vreesde sociale onrust en pleitte daarom voor hervatting van het werk. Hij raadpleegde de burgemeester van Rotterdam, die via de commissaris van de koningin in Zuid-Holland voor de directeuren een gesprek met de opperbevelhebber arrangeerde.

Op zondagmorgen 19 mei gingen de drie ondernemers (een directielid van Gusto had zich als vertegenwoordiger van de kleinere werven bij Knappe en Teschmacher gevoegd) en burgemeester Van Haaren naar generaal Winkelman. Deze protesteerde niet volmondig tegen het voornemen van burgemeester en directieleden. Dat kon hij natuurlijk ook moeilijk doen omdat hij de dag tevoren de rest van de industrie had bevolen weer aan het werk te gaan. Hij voelde zich op zijn minst moreel verantwoordelijk voor het *Zusatzprotokoll*. Bovendien had hij Heeris bevolen om de lijst met gegevens af te geven. Winkelman zei niets over de 'aanwijzingen' of het landoorlogreglement maar besloot (zijn verordeningen hadden kracht van wet!) dat 'volgens de normale regelen van koopmanschap' voor de bezettingsautoriteiten aan oorlogsschepen kon worden gewerkt⁵². Over de installatie van geschut op casco's liet hij zich misschien wat voorzichtiger uit⁵³ maar ook dat keurde hij niet met zoveel woorden af⁵⁴. Vermoedelijk antwoordde hij op een vraag van Teschmacher — Wilton had de enige geschutsfabriek naast het staatsbedrijf der artillerie-inrichtingen—dat onder bepaalde

49 Pleitnota mr. J. Drost, 27 januari 1949, MvJ, strafdossier Wilton-Fijenoord, doos 2.

50 Zie noot 48.

51 De gegevens over de bezetting van de werven in mei 1940 zijn ontleend aan de in 1944 opgestelde verzamelstaat in RvO, Höhere SS- und Polizeiführer (hierna: HSSPF), 103b.

52 Proces-verbaal A. Knappe, 9 december 1949, MvJ, strafdossier Wilton-Fijenoord, doos 4, map 446.

53 Nota H. M. Hirschfeld, bijlage bij het rapport van de commissie-Fentener van Vlissingen, 17 oktober 1945, RvO, Doc. I-702.

54 Rapport commissie-Fentener van Vlissingen, 29 januari 1946, RvO, Doc. I-702; Wilton-Fijenoord [Teschmacher, De Kanter] aan mr. dr. F. L. J. van Haaren, 21 mei 1940, RvO, Doc. II-435. Voor een andere visie, zie De Jong, *Koninkrijk*, IV, 177.

omstandigheden, waaronder vanzelfsprekend dwang, ook daaraan mocht worden gewerkt⁵⁵.

Het begrip dwang interpreteerde Winkelman in ieder geval betrekkelijk ruim. Een dag later, op 20 mei, gaf hij ir. F. Q. den Hollander, de directeur van het staatsbedrijf der artillerie-inrichtingen, dienstorder om de Duitse officieren die bestellingen wilden doen, in de munitiefabriek en bij een bevriende particuliere fabrikant van granaathulzen in Delft rond te leiden⁵⁶.

Op dezelfde dag meldde zich een tweede delegatie officieren onder bevel van *Major* Klewitz op de Rotterdamse en Schiedamse werven. Deze ressorteerde onder de zogenaamde *Wirtschaftstruppe D* van de landmacht. De elf *Wirtschaftstruppen*, die uit 'Fachleute für die ... vorhandenen Industrie-zweige' bestonden, hadden tot taak om geschikte leveranciers te vinden en voorraden te inventariseren, c. q. in beslag te nemen⁵⁷. Deze aan de staf van het bezettingsleger toegevoegde officieren beschouwden de plotselinge oekaze van de *Führer* van enige dagen tevoren, dat Nederland een civiel bestuur zou krijgen⁵⁸, als een zinloze beschadiging van het militaire prestige omdat het nationale ambtenarenapparaat alle medewerking had toegezegd en een militair bestuur dus voldoende leek⁵⁹. Zij wilden snelle successen behalen. Om de afbouw van de marineschepen met een minimum aan juridische omhaal mogelijk te

55 Zie noten 53 en 54. Vgl. Generaal-majoor H. baron van Voorst tot Voorst aan W. H. Kloeseman [P. O. D. Schiedam], 10 december 1945, MvJ, strafdossier Wilton-Fijenoord, doos 4. De eerste brief waarin Winkelman liet zeggen dat de industriëlen hem hadden verraden, dateert van 6 maanden na de bevrijding. Voordien had Winkelman aan den lijve ondervonden dat in Wilhelmina's ogen het hele Algemeen Hoofdkwartier zich had gediscredeerd, zij hem niet wilde betrekken bij de 'terugkeer', zij hem niet als opperbevelhebber wilde laten terugkeren, ja in mei 1945 zelfs had geweigerd hem in audiëntie te ontvangen; De Jong, *Koninkrijk*, IX, 1358; XII, 250, noot. Vervolgens had de generaal zich moeten verweren tegen beschuldigingen, als zou hij niet volkomen overtuigd zijn geweest van de dreigende Duitse aanval op 10 mei en daarom onvoldoende maatregelen hebben getroffen; OLZ H. G. Winkelman aan de minister van oorlog prof. dr. J. E. de Quay, 8 juni 1945, RvO, Doc. 1898-A. En daarna had Winkelman een memorandum moeten schrijven, waarin hij tekst en uitleg gaf over zijn beleid inzake de zogenaamde eerwoord-verklaring; Prof. dr. J. E. de Quay aan Zijne excellentie generaal H. G. Winkelman, 18 juni 1945, RvO, Doc. 1898-A. Niet na zijn eervol ontslag als opperbevelhebber bij KB van 1 oktober, een onderdeel van de algemene reorganisatie van de landmacht, maar na de benoeming van generaal mr. H. Kruis tot zijn opvolger op 26 oktober 1945 wendde Winkelman, voor wie geen andere functie was gezocht of bedacht (behalve het lidmaatschap van de Bijzondere raad van cassatie) en die niet werd gedecoreerd, zich tot de pers met onthullingen over zijn onderhoud met Göring en zijn oppositie tegen het maken van oorlogsmateriaal; *Keesings Historisch Archief*, 28 oktober-3 november 1945, no. 749,6488E-6489. Pas drie weken later, op 20 november, gaf minister van oorlog mr. J. Meynen voor de eerste maal in de ministerraad te kennen dat zowel deze regering als de vorige in het tonen van haar waardering voor Winkelman tekort waren geschoten. Het voorstel Winkelman ('in wien hij het oude leger zou willen eeren') te decoreren deed Meynen in maart 1946. Minister van sociale zaken dr. W. Drees zei toen daartegen geen bezwaar te hebben mits Winkelman erbij werd gezegd dat hij de onderscheiding kreeg voor zijn houding na de mei-dagen; ARA, Notulen ministerraad, 389, 20 november 1945, 2b; 11 maart 1946, 2c.

56 Proces-verbaal ir. F. Q. den Hollander, 1 september 1945, RvO, Doe. 11-321. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 186.

57 Zie noot 13.

58 Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, 53 vlg.

59 Zie noot 20.

maken verlangde *Major* Klewitz op of rond 20 mei van (een) Nederlandse collega(' s) — het zal schout-bij-nacht Heeris of Doorman zijn geweest — de ondertekening van verklaringen van cessie:

... Het waren geen contracten, maar Duitse verklaringen, dat de Kriegsmarine in de rechten van de Nederlandse Marine trad. Wel wilden de Duitsers op grond van die papieren een overeenkomst met ons aangaan, onder meer betreffende de bouw van twee onderzeeërs ...⁶⁰.

Nadat generaal Winkelman en chef van de marinestaf Heeris hadden gezegd dat er mocht worden gewerkt, zijn:

... De vroegere contracten... op verlangen der Duitsers 'abgetreten' door Marine aan de Duitsers ..., waarbij de Nederlandse staat onder het motto 'oorlogsbuit' zijn rechten afstond aan de Duitsers. Hiervan is Wilton[-Fijenoord] mededeling gedaan. Er waren drie soorten contracten: wel gecedeerde, niet gecedeerde en contracten, waaromtrent de Duitsers later zouden beslissen⁶¹.

In deze verklaringen werd — zoveel is duidelijk — de opdracht, inclusief alle rechten en verplichtingen, overgedaan aan de nieuwe opdrachtgever. De werven werden door de marine bij wijze van spreken met een nieuwe opdrachtgever opgescheept. Financieel gezien was de cessie van de opdrachten voor de koninklijke marine niet onvoordelig want de opdrachtgever van een oorlogsschip betaalde in termijnen en financierde zo de bouw. Indien de officier(en) de cessie-verklaringen niet had(den) ondertekend en de bouw was voortgezet, was defensie ook na 15 mei 1940 contractueel verplicht geweest de volgende termijnen te betalen, totdat de eenmaal afgebouwde schepen alsnog als oorlogsbuit in beslag zouden worden genomen. Dit was geen bijster aanlokkelijke gedachte. Voltooiing was geen oplossing en cessie van opdrachten leek daarom een makkelijke vluchtweg uit een in financieel en juridisch opzicht verraderlijk vaarwater. Dit laconieke beleid bevorderde echter dat bij het bedrijfsleven de indruk moest ontstaan dat de koninklijke marine er geen overwegend bezwaar tegen had wanneer het bezettingsleger zich op de werven als haar rechtsopvolger presenteerde.

Ook het beleid van andere 'aanschaffende instanties' werd beheerst door financiële behoudzucht. Namens Winkelman beval de inspecteur der genie op 20 mei dat de bouw van kazernes en magazijnen weliswaar moest worden gestaakt maar met uitzondering van die gebouwen die bijna klaar waren. 'Met zoo gering mogelijke kosten' moest aan deze gebouwen 'voor welke doeleinden dan ook' een 'zekere verkoopwaarde' worden gegeven⁶². Ook het technisch bureau van het departement van koloniën moedigde een aantal leveranciers mondeling aan om in hoog tempo door te werken zodat het eindprodukt, bijvoorbeeld de zoeklichten van een filiaal van

60 Zie noot 52. Klewitz' naam wordt vermeld in de in noot 65 genoemde brief.

61 Proces-verbaal A. R. Meijer, 7 december 1949, MvJ, strafdossier Wilton-Fijenoord, doos 4, map 446.

62 Inspecteur der genie aan de commandant genietroepen, 20 mei 1940, ARA, commissie-Woltman, no. 39.

Siemens te Lonneker (Overijssel), zonder meerkosten voor de opdrachtgever aan de bezettingsautoriteiten kon worden verkocht. Niet alleen marine, genie en koloniën werkten het voltooiën van lopende opdrachten voor de nieuwe machthebbers in de hand. Ook directeur-generaal Hirschfeld, die formeel met defensie-orders niets te maken had, trad als bemiddelaar op bij het overnemen van een order voor 800.000 meter uniformlaken door de *Oberfeldzeugstab*⁶³.

Nu het verslagen leger orders had overgedaan aan de overwinnaar, stond niets meer een hervatting van het defensiewerk in de weg. Na het bezoek van *Major* Klewitz, die de *Abtretungserklärungen* aan de directieleden had laten zien, verklaarde een aantal grotere werven (RDM, Wilton en Gusto) zich mondeling bereid om een deel van de lopende orders, namelijk onderzeeboten, motortorpedoboten en tankschepen, voor Duitse rekening af te bouwen⁶⁴. Zij richtten een nieuwe onderneming op, de Metaalindustrie-groep Zuid-Holland, die de taak van de Scheepsbouw conferentie zou overnemen. Twee dagen later, op 22 mei, presenteerde de nieuwe combinatie zich in bredere kring⁶⁵. Onmiddellijk lichtten dr. F. H. Fentener van Vlissingen, een aandeelhouder van P. Smit, en de fungerend voorzitter van het college van secretarissen-generaal, mr. A. M. Snouck Hurgronje, Winkelman in over het gevolg van zijn besluit⁶⁶. Zij zullen er op hebben gewezen dat er naar hun indruk op het terrein van de defensie-orders door allerhande instanties eigenmachtig werd opgetreden.

IV WINKELMANS KOERSWIJZIGING

Dit nieuws zorgde voor een vergroting van de beroering die het algemeen hoofdkwartier in de greep had omdat daar kort tevoren bekend geworden was dat de regionale commandant *Generalleutnant* Streccius liever wilde samenwerken met de commissarissen van de koningin dan met Winkelman, die daardoor buitenspel zou komen te staan. In het belang van het 'centrale bestuur', de snelle wederopbouw, het herstel van het land, de 'eenheid van opvatting' en de 'eenheid van ons vaderland' leek het de opperbevelhebber de hoogste tijd dat hij zijn gezag liet gelden door middel van een openbare formalisering van de ondergeschikte positie van de rest van het bestuursapparaat. Winkelman zelf omschreef dit, wat bescheiden, als het 'zooveel mogelijk

63 Rapport hoofd marine-accountantsdienst J. A. Noé, bijlage bij commissariaat voor de belangen der voormalige Nederlandsche weermacht aan commissie-Woltman, 9 mei 1942, 8a, ARA, commissie-Woltman, no. 363; Ministerie van handel, nijverheid en scheepvaart aan hoofdintendant generaal-majoor A. Numans, 10 juni 1940, ARA, commissie-Woltman, no. 40; Notulen commissie-Woltman 1 augustus en 3 oktober 1940, ARA, commissie-Woltman, no. 40.

64 Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden, Rüstungsinspektion [Von Schrötter], Lagebericht vom 4.6.1940, Geheim, EC 184, RvO, N, 83/2.

65 Metaalindustrie-groep Zuid-Holland aan NV De Nederlandsche staalindustrie, 22 mei 1940, RvO, Doc. II-436.

66 Concept algemeene beschouwingen over de houding der metaalindustrie tijdens de vijandelijke bezetting, z. d. [najaar 1946], RvO, Doc. II-435.

herstellen' van 'de normale verhoudingen'⁶⁷. Al op 19 mei had hij weliswaar erkend dat de secretarissen-generaal in zoverre de ministers vervingen dat zij de gewone ministeriële brieven en beschikkingen konden tekenen maar alleen als het daarbij om routinebeslissingen ging⁶⁸.

Over beschikkingen van principiële betekenis moest mondeling met hem worden overlegd en dat gold *a fortiori* voor kwesties waarvoor een wet, een algemene maatregel van bestuur of een koninklijk besluit vereist was. Dergelijke ingrijpende zaken moesten worden geregeld door besluiten van een nieuwe orde, besluiten van de opperbevelhebber, die deze zou nemen op voordracht van een secretaris-generaal. In de instelling en de formulering van deze besluiten werd tot uitdrukking gebracht dat Winkelman de bevoegdheden van het staatshoofd, de Staten-Generaal en de Raad van State combineerde met de taak van de ministers. In ruil daarvoor beloofde Winkelman geen besluiten te nemen zonder de secretarissen-generaal daarin te kennen.

In hun eerstvolgende vergadering, die van 22 mei, erkenden de secretarissen-generaal de nieuwe besluitvormingsprocedure, die een dag later haar beslag kreeg met de publikatie in de *Staatscourant* van het besluit van de opperbevelhebber, op voordracht van de secretaris-generaal van justitie, dat zijn besluiten terstond in werking traden en dat dit besluit ook van toepassing was op zijn eerdere besluiten⁶⁹. Ten overvloed wees hij in een gepeperde brief van dezelfde dag de commissarissen van de koningin op de 'thans geldende regeling van het bestuur des lands'. Hierin ging hij nader in op de op 19 mei getroffen regeling en zette hij uiteen dat hij terwille van de eenheid van het bestuur de macht aan zich trok⁷⁰.

Nadat hij zijn aanspraak op een overheersende positie in alle mogelijke richtingen had verwoord, liet de opperbevelhebber de metaalindustriëlen weer bij zich komen. Alhoewel hij er eerder alleen blijk van had gegeven, dat hij : 'lediglich bemüht [ist], im Einvernehmen mit militärischen Instanzen staatliches und wirtschaftliches Leben möglichst schnell wieder in Gang zu bringen'⁷¹, liet hij zich nu wel inspireren door de 'aanwijzingen'. Tot verbazing van de ondernemers zei hij dat alleen onder dwang, bij wijze van spreken slechts met het pistool op de borst, orders voor oorlogsmaterieel mochten worden aanvaard. Materieel voor civiele doeleinden mocht wel.

Waarom legde Winkelman deze verklaring af? Als loyale uitvoerder van het eind 1939 tussen het *Oberkommando des Heeres* en het *Vierjahresplan* van Göring gesloten compromis had de opvolger van Von Bock, generaal Alexander von Falkenhausen, als bevelhebber van de vijandelijke legergroep zijn uiterste best gedaan om te komen tot praktische samenwerking met Winkelman en de secretarissen-generaal. Hij had hun positie *de facto* erkend. Hij had zijn troepen bevolen de Nederlandse officieren

67 OLZ, Kabinet 19A, aan de commissarissen der koningin, 23 mei 1940, *Parlementaire enquêtecommissie*, IIa/b, Bijlage 83, 163.

68 OLZ aan het waarnemend hoofd van O, K & W, 19 mei 1940, RvO, CNO, 1a.

69 Notulen college secretarissen-generaal, 22 mei 1940, RvO, CNO, 1; *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. O.201, 23 mei 1940.

70 Zie noot 67.

71 Gezant Zech aan Auswärtiges Amt, 22 mei 1940, Telegramm [13.00 uur?], RvO, FO-SD, 84348.

te groeten. Hij ontwapende politie en marechaussee niet. Hij liet toe dat Winkelman niet inging op de eis van de NSB dat hij een verklaring aflegde, waarin de geruchten over landverraad door leden van die partij werd tegengesproken. Von Falkenhausen gaf bevel tot een onderzoek naar de in de Duitse pers opgeblazen *Fallschirmjäger-Affäre*, waaruit bleek dat Nederlandse burgers geen Duitse parachutisten hadden vermoord⁷².

De technische regeling van de demobilisatie liet Von Falkenhausen aan Winkelman over op basis van een gemeenschappelijk besluit dat de helft van de Nederlandse weermacht met groot verloop zou worden gestuurd 'om industrie, land- en tuinbouw te helpen bij de normalisering'. Daarbij zouden 'werkleiders', gehuwden en jongeren voorrang genieten⁷³. Dat Winkelman hierover op 23 mei heeft overlegd met Von Falkenhausen is zeer waarschijnlijk. Mogelijk heeft hij zich hierdoor gerealiseerd dat Nederlandse ex-militairen ingeschakeld zouden worden in het vijandelijk potentieel. Het is dan ook goed mogelijk dat Winkelmans bevel aan de werkgevers een poging inhield om een dergelijk verschijnsel langs een omweg te voorkomen.

Wat dacht directeur-generaal Hirschfeld van Winkelmans koerswijziging? In het gemêleerde gezelschap secretarissen-generaal was hij niet alleen de scherpzinnigste maar ook degene met het grootste onafhankelijkheidsgevoel⁷⁴. De bezetters dachten verschillend over hem. Juist de *Reichskanzlei*, die omstreeks dit moment adviseerde bij de opstelling van de Verordening 3/1940, de eerste verordening van Seyß-Inquart, waarin deze aankondigde de bevoegdheden van de Kroon te zullen usurperen en waardoor ook de secretarissen-generaal tot onderdeel van het Duitse bestuur werden gemaakt⁷⁵, had bezwaar tegen zijn afkomst (hij had een joodse vader), maar pleitte toch voor terughoudendheid omdat hem voor de oorlog door de *Führer* een hoge onderscheiding was verleend⁷⁶.

Sinds de meidagen moest Hirschfeld twee heren dienen: de bezetter en Winkelman. Op 25 mei, de dag voordat dr. A. Seyß-Inquart in Den Haag aankwam, koos hij voor de opperbevelhebber, die hem twee dagen daarvoor tot waarnemend secretaris-generaal had benoemd; tijdens een vergadering aan zijn departement adviseerde Hirschfeld de metaalindustriëlen met klem om Winkelmans advies te volgen. Hij moest dit wel bepleiten want de dag tevoren had Winkelmans vertegenwoordiger in het college de laatste opflukking van de ministeriële ambities van de secretarissen-generaal gedoofd door te bepalen dat 'Ten overvloede' in de notulen werd vermeld dat het college slechts een adviserende bevoegdheid had, en dat niet de departementshoofden maar Winkelman zelf zou beslissen over hun eventuele opvolging. De secretaris-

72 De Jong, *Koninkrijk*, IV, 177 vlg.; Wagner, *Belgien*, 117 vlg.

73 *Keesings Historisch Archief*, 25 mei 1940, no. 466, 4236A.

74 Voor een schets van Hirschfeld, zie diens herinneringen (noot 12) en De Jong, *Koninkrijk*, IV, 163 vlg.

75 De belangrijkste analyse van de staatsrechtelijke positie van de secretarissen-generaal is nog altijd A. E. Cohens 'Nota betreffende de positie van de secretarissen-generaal tijdens de bezetting' [RvO, 1949], zie met name 12 vlg. Van belang is ook het artikel van G. A. van Poelje, 'De secretaris-generaal', *Bestuurswetenschappen* (juli 1949) 240-246.

76 Voor de Duitse opinies over Hirschfeld, zie Telefonat an Dr. Lehrhofer, Ministeramt des Reichsministers Seyß-Inquart, zur dringenden Weitergabe an Reichsminister Seyß-Inquart, RvO, Abteilung Rechtsetzung, VO 3/1940, bijlage bij no. 7.

sen-generaal hadden dus bij die gelegenheid nogmaals erkend dat zij Winkelmans ondergeschikten waren⁷⁷.

Na het gesprek met Hirschfeld weigerden de directies van RDM en Wilton-Fijenoord, de grootste werven, en van P. Smit (waarvan Fentener van Vlissingen grootaandeelhouder was) de gecedeerde orders uit te voeren. Misschien (zeker is dat niet) stelden anderen zich wat coöperatiever op, maar zij wilden de contracten, waarover 5 dagen eerder mondeling overeenstemming was bereikt, niet ondertekenen en beriepen zich daarbij op de instructie die Hirschfeld hen op instigatie van Winkelman gegeven had⁷⁸.

Tot een botsing met *Major* Klewitz kwam het echter niet. Ook diens chef, generaal Georg Thomas van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* [WiRü] van de generale staf was inmiddels van politieke strategie veranderd. In Midden-Polen was de uitvoering van Thomas' taak, de verovering van een zo mogelijk onbeschadigde oorlogsindustrie, haar bescherming tegen plundering en haar inschakeling in het Duitse potentieel, veel moeilijker verlopen dan hij had gehoopt. De leiders van het civiele bestuur, gouverneur dr. H. Frank en diens tweede man, dr. A. Seyß-Inquart, die voordien *Reichsstatthalter* van de *Ostmark* (Oostenrijk) was geweest, hadden hun terrein opgevat als een gesloten gebied, waarmee de generale staf zich in economisch opzicht niet mocht bemoeien. Ook in Noorwegen hadden Thomas' verbindingsofficieren weinig invloed gekregen, omdat het civiele bestuur van *Gauleiter* Josef Terboven hun die niet had gegund. Ten slotte werd zelfs de binnenlandse positie van WiRü bedreigd door het pas opgerichte *Reichs-Ministerium für Bewaffnung und Munition*. Zijn ingenieurs zouden, zo hoopte Hitler, de productie van kanonnen en munitie sneller kunnen opvoeren dan de officieren. Tegen deze concurrentie van civiele machthebbers op drie fronten tegelijk had Thomas, die geen directe toegang tot de *Führer* had, niets kunnen doen⁷⁹.

Dat ook Nederland, waar buiten Rotterdam alles nog overeind stond, een civiel bestuur zou krijgen onder leiding van een typische partijfunctionaris als Seyß-Inquart, een protégé van *Reichsführer SS* H. Himmler, ergerde hem buitengewoon. In de wetenschap dat de hoogste militaire top, *Generaloberst* Franz Halder, *Chef des Generalstabs des Heeres*, deze benoeming beschouwde als een bewijs van de 'volstreckte onoprechtheid' van Hitler tegenover het leger⁸⁰, ging Thomas op 22 mei naar het hoofdkwartier van *Wirtschaftsdiktator* Göring, die als *Beauftragter für den Vierjahresplan* van Hitler de bevoegdheid had gekregen waar ook in bezet gebied op economisch terrein 'Weisungen zu erteilen' (bevelen te geven) aan de militaire en burgerlijke machthebbers. Aanknopen bij de gemeenschappelijke voorbereiding van de *Militärverwaltung* rond de jaarwisseling stelde Thomas Göring een alliantie voor met het doel samen de *NSDAP* en de *SS* te dwarsbomen in hun bezettingspolitieke ambities. Zou een Nederlands filiaal van WiRü, een lokale *Rüstungsinspektion* die bij

77 Notulen college secretarissen-generaal, 24 mei 1940, RvO, CNO, 1a.

78 Zie noot 64. Door een Nederlandse bron wordt bevestigd dat deze drie niet aan het werk gingen; Berichtendienst van de directie van handel & nijverheid, no. 20, 27 mei 1940, 3, RvO, coli. Hirschfeld, 1e.

79 G. Thomas, *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft 1918/1943-1945* (Boppard, 1966) 161 vlg., 208 vlg., 217 vlg.

80 Kwiet, *Reichskommissariat*, 53.

wijze van experiment ook de rest van de industrie (*gesamte gewerbliche Wirtschaft*) controleerde, niet het meest effectief zijn⁸¹? Zou dan niet veel sneller kunnen worden bereikt dat ook de industrie, die nog geen defensie-orders had, voor het leger ging werken? Dat was toch van evident belang, ook voor de luchtmacht, een ander domein van Göring, gezien de:

Aufgabe der holl[ändischen] Industrie. Die holl[ändische] Industrie kommt eine besondere Bedeutung zu für den Fall einer Sonderregelung mit Frankreich. Bei dem dann folgenden Kampf gegen England ist eine Umstellung der deutschen Industrie auf Luftwaffe und Kriegsmarine nötig, wobei die holl[ändische] Industrie als Unterlieferant aufzuziehen wäre⁸².

Aangezien Göring, die een *rücksichtslose* exploitatie van bezet gebied voorstond, het een aanlokkelijke gedachte vond dat hij — en niet Himmler — via WiRü directe invloed in Nederland zou krijgen, liet hij zich overtuigen.

Nu was het zaak dat een Nederlandse *Rüstungsinspektion* werd opgericht, die de complete industrie tot een laatste bastion van de *Wehrmacht* zou uitbouwen, voordat het civiele bestuur in Nederland de macht overnam. Binnen 48 uur na zijn onderhoud met Göring was generaal Thomas al in Nederland, in gezelschap van *Oberstleutnant* dr. Freiherr Von Schrötter, een ervaren kracht die in Polen had gewerkt en voor WiRü-Parijs was voorbestemd⁸³. In feite reisden Thomas en Von Schrötter clandestien, aangezien de *Führer* het alle militairen had verboden naar Nederland te gaan voordat het civiele bestuur was gearriveerd⁸⁴. Thomas zorgde ervoor dat Von Schrötter aan het werk kon gaan. Hij lichtte de territoriale commandanten in over de met Göring gemaakte afspraken en stelde Von Schrötter aan hun voor. Met 6 officieren, 9 ambtenaren, 5 dienstplichtigen en één secretaresse, enkele gereviseerde typemachines en vier slecht onderhouden auto's begon Von Schrötter aan zijn moeilijke en veelomvattende taak.

Al op zijn eerste werkdag, 25 mei, merkte Von Schrötter dat de metaalindustriëlen van mening waren veranderd. Geïrriteerd schreef hij aan Berlijn:

Es ist [am 25. Mai] die folgende Situation, soweit sie die Rüstungswirtschaft betrifft, vorgefunden wurden: Die Firmen-Inhaber waren im grossen und ganzen willig, mit uns zusammenzuarbeiten. Durch eine Weisung der holländischen Regierungsstelle, veranlasst von General Winkelmann [sic], waren die uns interessierenden Firmen angewiesen worden, irgendwelche

81 Zie noot 79.

82 Wi[Wehrwirtschafts- und]Rü[stungsamt], Stab Ia (Thomas), Aktennotiz über die Besprechung in Düsseldorf am 22.5.1940, 9.15 Uhr, Berlin, 25.5.1940, RvO, N, 83/2. Dat werd gesproken over een aanval op Engeland, is opmerkelijk omdat Hitler het bevel tot de voorbereiding daarvan (operatie Seelöwe) pas op 16 juli 1940 gaf.

83 Thomas aan Göring, 25.5.1940 [Telegram], RvO, N 2/1; Aktennotiz WiRü Amt, Stab Ia, 28.5.1940, RvO, CDI, 103a; Lagebericht [Von Schrötter] no. 2, 17.6.1940, RvO, CDI, 103a. Over Görings politiek ten aanzien van bezet Frankrijk, zie A. S. Milward, *The New Order and the French Economy* (Oxford, 1970) 46 vlg.

84 Zie noot 80.

Arbeiten für die Rüstung nicht durchzuführen und das Abschliessen von Verträgen zu verweigern; so wurden Verträge, zu denen die Werft-Besitzer bereit waren, nicht unterfertigt. Es handelte sich hier om die Fertigstellung von 3 U-Booten, 2 Tankschiffe usw.⁸⁵.

De chef van de *Rüstungsinspektion Niederlande* kon het zich niet permitteren om het conflict met Winkelman, Hirschfeld en de hun loyale werfdirecties te verliezen, want:

Abweichend vom Aufgaben-Gebiet der Rüstungsinspektionen in der Heimat, sollte in den Niederlanden der Versuch gemacht werden, die kriegswichtigen Belange der gewerblichen Wirtschaft mit den rüstungswirtschaftlichen Aufgaben zu vereinen und unter Führung des Rüstungsinspektors einheitlich auszurichten⁸⁶.

Hoe zou hij de hele industrie in handen moeten krijgen als hem dat met de defensie-leveranciers niet lukte? Von Schrötter had haast; Seyß-Inquart, die van Nederland 'ein deutscher Gau'⁸⁷ moest maken, was al op weg.

Von Schrötter nam dan ook contact op met secretaris-generaal Hirschfeld, de man van de 'Regierungsstelle' die in opdracht van Winkelman de 'Weisung' (bevel) om de contracten niet te ondertekenen had doen uitgaan⁸⁸ en als enige secretaris-generaal verantwoordelijk was voor het economische beleid. Hoe zou hij zich opstellen tegenover de belangen van de Duitse economie en bewapening?

Naar het oordeel van Hirschfelds departement waren de economische vooruitzichten nog nooit zo slecht geweest. In een interne notitie, die bij gebrek aan betrouwbaar cijfermateriaal een aarzelend karakter bezat, had een van zijn hoogste ambtenaren de week tevoren uiteengezet hoe zorgwekkend de situatie was. Niet alleen de invoer van de eerste levensbehoeften (granen, veevoer, kleding) liep gevaar maar dat gold zeker ook voor de voortzetting van de industriële productie, tenminste voorzover die industrie was gebaseerd op de verwerking van overzeese grondstoffen. Grondstoffentekorten bedreigden een produktiewaarde van 1,5 miljard Hfl. op een totale produktiewaarde (inclusief de landbouw) van 3,7. Daarmee was dus 'ruim 40 % van onze geheele voortbrenging gemoeid'. Het nationale inkomen zou naar proportie achteruitgaan. De levensstandaard zou binnen één kwartaal terugzakken tot het niveau van rond

85 Zie noten 64 en 78 en *Geschichte der Rüstungsinspektion Niederlande*, [november 1940] EC 473, RvO, CDI, 103b, 2; Lagebericht [Von Schrötter] no. 2, 17.6.1940, RvO, CDI, 103a. Omdat in beide stukken over drie onderzeeboten wordt gesproken en er in totaal drie van dergelijke schepen in Nederland zijn achtergebleven — de O 25 bij Wilton en de O 26 en 27 bij de RDM — kan deze zinsnede alleen op die werven betrekking hebben. Voor een lijst van achtergebleven schepen, zie Bosscher, *Koninklijke marine*, I, bijlage 15,408.

86 Het citaat is ontleend aan de in de vorige noot genoemde *Geschichte der Rüstungsinspektion Niederlande*, 5.

87 Tagebuch des Oberbefehlshabers der Heeresgruppe B F. von Bock, 31.5.1940, Jacobsen, *Dokumente*, 103. Dat de Wehrmacht meende dat Seyß-Inquart Nederland wilde inlijven, zal deels zijn veroorzaakt door de reputatie die de rijkscommissaris zich had verworven in Oostenrijk en het generaalgouvernement en deels doordat Seyß-Inquarts enige collega, de Noorse rijkscommissaris J. Terboven, *Gauleiter* van Westfalen was geweest. Voor de opdracht van Seyß-Inquart, zie onder, p. 212.

88 Zie noot 64.

de eeuwwisseling. De stillegging van de industrie zou ook leiden tot een enorme toename van de werkloosheid, die met 325.000 man al hoog te noemen was. Daarboven zouden, afgezien van de demobilisatieperikelen, in de meest bedreigde industriële sectoren nog eens 300.000 man worden uitgeschakeld en in handel en verkeer nog eens 70 à 100.000. Een op de drie werknemers zou werkloos kunnen worden. Alleen wanneer zeer grote economische verschuivingen zouden worden voorbereid en gestimuleerd, zouden de gevolgen van de grondstoffentekorten beheersbaar blijven. Eigenlijk viel maar van weinig sectoren te hopen dat daarin vervangende werkgelegenheid zou kunnen worden geschapen. Dit gold alleen voor de landbouw, de woningbouw, publieke werken en voor de scheepsbouw⁸⁹.

Wanneer het economische motief voor Hirschfeld de doorslag zou hebben gegeven, had hij Von Schrötter nu gehoorzaamd. Dit lag des te meer voor de hand omdat Winkelman had berust in een ontslagverbod van de *Militärverwaltung*, waarin hij had verboden 'den arbeid in een onderneming blijvend of tijdelijk stil te zetten'⁹⁰. Niettemin moest Von Schrötter: 'fest [stellen], daß er [Hirschfeld] die einseitigen Interessen der holländischen Industrie vertrat und sich hinter dem bekannten Ministerratsbeschluß vom Mai 1938 verschanzte'. Hirschfeld liet Winkelmans andere instructies en de 'aanwijzingen' prevaleren. Hij deed dat zelfs met zoveel vuur dat Von Schrötter de indruk kreeg dat de 'aanwijzingen' kracht van wet hadden en dat deze wet iedereen verbood wat dan ook voor het bezettingsleger te doen⁹¹. Toen kondigde Von Schrötter aan de ondernemers persoonlijk te willen spreken.

V DWANG EN PROTEST

Na dit gesprek met Von Schrötter zocht Hirschfeld zo spoedig mogelijk contact met drie bij de metaalindustrie betrokkenen die groot gezag genoten, te weten D. C. Endert jr. [Rotterdamsche Droogdok-Maatschappij], ir. G. A. Kessler [Hoogovens] en ir. M. H. Damme sr. [Werkspoor]. De Rotterdamsche Droogdok-Maatschappij, een werf met een typisch Engelse bedrijfscultuur, had als bouwer van de 'Nieuw Amsterdam'⁹² als geen ander geprofiteerd van de steunregelingen voor de scheepsbouw. In Hoogovens had de staat een aandeel. Werkspoor was als producent van spoorwegmaterieel afhankelijk van de overheid. Damme bekleedde bovendien twintig commissariaten en bestuurslidmaatschappen, waaronder het voorzitterschap van de Vereeniging van

89 Notitie no. 2 van [de chef van het technisch bureau van de afdeling economische voorlichting] ir. W. Th. de Lestrioux Henrichs voor [het hoofd van deze afdeling en Hirschfelds assistent] dr. T. P. van der Kooy, betreft: invloed der bezetting op bedrijfsleven en volkshuishouding, 20 mei 1940, ARA, EZ, 76, port. 3. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 214.

90 *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 0.801, 27 mei 1940.

91 Rüstungsinspektion Niederlande [Von Schrötter] [aan OKW, WiRü], Lagebericht no. 2, 17.6.1940, RvO, CDI, 103a. Zie ook noot 64.

92 1902-1952. *Een halve eeuw 'Droogdok'*. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de *Rotterdamsche Droogdokmaatschappij NV* (Rotterdam, 1952) *passim*.

metaal-industrieelen⁹³. Endert en hij waren daarnaast lid van de Scheepsbouw conferentie, de trust voor de bouw van oorlogsschepen. Niet alleen via hun bedrijven was dit driemanschap met Hirschfelds departement verbonden; zij waren dat sinds kort ook op semi-ambtelijke basis. Sinds een kleine week vormden zij de departementale commissie ad hoc voor de ijzer- en staalindustrie, die het aan het ministerie gevestigde rijksbureau voor metalen als secretariaat gebruikte⁹⁴. Endert had geweigerd gecedeerde contracten uit te voeren en ook Kessler was het zeker met Winkelman en Hirschfeld eens. Hij had namelijk op 27 mei, de dag dat de slag om Duinkerken begon, van Winkelman een brief gekregen, waarin deze zijn mondelinge instructie had herhaald⁹⁵. Als onderhandelingspartner van Von Schrötter wees Hirschfeld dit driemanschap aan, dat de nauwe band tussen de metaalindustrie en de overheid personifieerde en waarvan de meerderheid Winkelman met zekerheid trouw was⁹⁶.

Waarom had Winkelman Kessler een brief geschreven als hij wist dat de industriëlen hem volgden? Tijdens een vergadering met de directeuren van de staatsbedrijven luchtvaartbedrijf, artillerie-inrichtingen, marinewerf en topografische dienst hadden de twee laatsten de opperbevelhebber opgebiecht dat zij in Duitse opdracht vernielingen herstelden c. q. stafkaarten van Frankrijk en België tekenden⁹⁷. Toen verbood hij ook hen werk voor de *Wehrmacht* te doen en dat deed hij op 27 mei door middel van een brief aan de secretaris-generaal van defensie, C. Ringeling. Om te onderstrepen dat hij één lijn trok stuurde hij Kessler een ongeveer gelijklopende brief⁹⁸. Dat hij hierdoor Von Schrötters beleid doorkruiste, was Winkelman natuurlijk volkomen duidelijk. Maar of zijn houding hem ook in conflict zou brengen met generaal Von Falkenhausen, met wie hij goed had kunnen samenwerken, kon Winkelman niet zeker weten. In ieder geval had Von Falkenhausen op 26 mei, de dag voorafgaande aan Winkelmans brieven, Seyß-Inquart dringend aangeraden het landoorlogreglement te respecteren, de Nederlanders niet te dwingen tot de fabricage van oorlogsmateriaal, maar wel de totstandkoming van een taakverdeling tussen de Nederlandse en de Duitse industrie te bevorderen⁹⁹.

Pas na de brieven van de opperbevelhebber maakten enkelingen eind mei aarzelend aanstalten om in te grijpen en één beleid te bepalen. Dat gebeurde trouwens niet op aandrang van Ringeling maar op verzoek van het rijksinkoopbureau, dat na de stillegging van de produktie problemen kreeg met leveranciers wier contracten nog

93 Voor de persoon van Damme en de krachtens de bijzondere rechtspleging tegen hem genomen maatregelen zie ARA, MvJ, DGBR, Bureau coördinatie, economische collaboratie, dossier Stork/Werkspoor. Voor een lijst van Dammes commissariaten en dergelijke: RvO, HSSPF, 95FD.

94 Bekendmaking van het departement van handel, nijverheid en scheepvaart, pers- en radiobericht no. 29, 21 mei 1940, RvO, coll. Hirschfeld, 1c.

95 OLZ, afd. landmacht aan ir. G. A. Kessler, 27 mei 1940, *Parlementaire enquêtecommissie*, IIa, 145. 96 Zie noot 64.

97 *Parlementaire enquêtecommissie*, IIb, 131. Zie ook, wat de rijkswerf betreft, proces-verbaal PRA Haarlem, 16 juli 1946, verhoor F. W. K. de Klerk, 1, RvO, Doc. II-942A.

98 Opperbevelhebber van land- en zeemacht, sectie IIIA, no. 294A, aan de secretaris-generaal van het departement van defensie, 27 mei 1940, RvO, CNO, 118A.

99 Wagner, *Belgien*, 119 vlg.

lopende waren ¹⁰⁰. Dit bureau werd gesteund door het departement van financiën, want de waarnemend secretaris-generaal mr. L. J. A. Trip wilde weten, hoeveel de annulering van de opdrachten de schatkist eigenlijk zou gaan kosten ¹⁰¹. Alhoewel de door hem benoemde, naar haar voorzitter—de directeur van het rijksinkoopbureau—genoemde, commissie-Woltman uitsluitend de orderbestanden zou inventariseren met het oog op het omzetten van contracten in orders terwille van de wederopbouw, wees haar eerste, geheime rondvraag — 'Of door Uw Departement ... contracten zijn geannuleerd' — onder de aanschaffende autoriteiten al uit dat alleen defensie en koloniën wilden meewerken. De andere 'aanschaffende instanties' maakten gebruik van hun budgettaire onafhankelijkheid en antwoordden 'negatief': 'zoals Waterstaat bouwen [ze] af, waar ze mee bezig zijn'¹⁰². Daar kwam nog bij dat onderdelen van koloniën en het defensie-apparaat, bijvoorbeeld de marine en de genie, in de praktijk niet annuleerden.

Het resultaat van dit alles was, ambtelijk gezien, een volstreekte chaos. Zo hield het hoofd materieel Doorman vast aan het *Zusatzprotokoll*. Tegen een ondernemer die duidelijke instructies wilde hebben, zei hij op 24 mei telefonisch dat 'orders, door Duitse autoriteiten opgedragen, uitgevoerd moesten worden daar Nederland [sic] zonder enige voorwaarde had gecapituleerd' ¹⁰³. Aan een vertegenwoordiger van de Vlissingse werf De Schelde deelde hij nog op 30 mei in een persoonlijk gesprek zonder omwegen mee dat 'alle in aanbouw zijnde oorlogsmateriaal bij de capitulatie overgegeven [is] aan de Deutsche Wehrmacht' ¹⁰⁴.

Daar stond tegenover dat Hirschfelds assistent, dr. T. P. van der Kooy, diens standpunt doorgaf dat ook aan niet-offensieve marinevaartuigen niet mocht worden gewerkt¹⁰⁵. Zelfs dan moest men afwachten. In de regel verwees Van der Kooy vervolgens naar Kessler, die ook een afwijzend standpunt innam. Hirschfeld zelf bemoeide zich er weer mee; in het oorlogsdagboek van de *Rüstungsinspektion* noteerde Von Schrötter op 30 mei:

Holl[ändischer] General Winkelman verbietet durch Staatssekretär Hirschfeld unter Berufung auf Par[agraph] 52 Haager Landkriegsordnung sowie auf angebliches holl[ändisches] Gesetz v[om] J[ahre] 1937 den in Frage kommenden Betrieben Rüstungsarbeiten für deutsche Wehrmachtbedarfsträger auszuführen ¹⁰⁶.

100 Concept-brief Wolfman [directeur van het rijksinkoopbureau] aan de secretaris-generaal van financiën, 24 mei 1940, ARA, commissie-Woltman, no. 39.

101 Concept-schrijven commissie-Woltman aan Ringeling, 25 mei 1940 [niet verzonden], ARA, commissie-Woltman, no. 40.

102 Nota [commissie-Woltman], 9 augustus 1940, ARA, commissie-Woltman, 41.

103 Verslag van de gebeurtenissen van belang voor de Amsterdamsche scheepswerf G. de Vries Lentsch jr. in verband met afbouwen mijnenveegsloepen na de capitulatie van Nederland op dinsdag 14 mei 1940, MvJ, strafdossier G. de Vries Lentsch jr., parketdossier, stuk no. 14, 1.

104 Rapport rijksaccountantsdienst inzake NV De Schelde, 23 juni 1945, Bijlage VII, Verslag diverse besprekingen gevoerd door ir. Jaeger [De Schelde] te 's-Gravenhage op 30 en 31 mei 1940, MvJ, strafdossier De Schelde, doos 3, map financiële rapporten II.

105 Zie noten 103 en 104.

106 Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion, 30.5.1940, 3, RvO, N, 83/2.

Ook in het college van secretarissen-generaal bracht Hirschfeld de zaak ter sprake. Terwijl het Engelse expeditieleger uit Duinkerken werd geëvacueerd, stelde het college 'in het algemeen' vast, 'dat in principe geen medewerking verleend zal worden aan handelingen van zuiver militairen aard', ook al werd daaraan toegevoegd dat het soms moeilijk was een scherp onderscheid te maken. Besloten werd ook dat exemplaren van het landoorlogreglement zouden worden verspreid en dat militaire zaken zouden worden doorverwezen 'naar den OLZ'¹⁰⁷. Hirschfeld kon dus, al naar gelang, of naar Winkelman verwijzen of naar Kessler, die dan weer naar Winkelmans brief verwees.

Wie had er nu gelijk, Doorman of Hirschfeld en de secretarissen-generaal? Ook na Winkelmans brief bleef het in de praktijk onmogelijk om van de autoriteiten (voorzover zij telefonisch bereikbaar waren) eensluidende adviezen te krijgen.

In een vergadering met de industriëlen en Hirschfeld op 1 juni rammelde Von Schrötter met de sabel en dreigde met de inschakeling van gedelegeerde bewindvoerders als de directies, vertegenwoordigd door Teschmacher, Endert, Kessler en Dammé, de gecedeerde opdrachten niet wilden uitvoeren. De aanwezigheid van *Konteradmiral* Hintzmann en *Oberstleutnant* Veltjens [de chef van het *Vierjahresplan*] zette zijn woorden kracht bij. Door zijn woordkeus — Von Schrötter sprak van 'kommissarische Verwalter' — suggereerde hij dat deze bewindvoerders op de werkvloer en langs de hellingen het militair gezag zouden vertegenwoordigen en behalve met wapens met ruime bevoegdheden zouden worden uitgerust. Daarmee schond hij willens en wetens het landoorlogreglement en de in zijn handboek neergelegde instructies. Hij ging daarmee ook lijnrecht in tegen de tactiek van de zojuist benoemde *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, de Weense bankier en politicus dr. H. Fischböck, die meende dat de verschijning van uniformen binnen de onderneming de onderlinge samenwerking eerder zou verslechteren dan verbeteren. Deze zou dergelijke benoemingen daarom slechts bij hoge uitzondering willen toestaan¹⁰⁸. Met Von Schrötters doel, de inschakeling in de Duitse economie, was Fischböck het echter volkomen eens. Zijn 'Sofortziel' was het met inachtnaam van voorzichtigheid dienstbaar maken van de Nederlandse capaciteit aan de 'Kriegswirtschaft'¹⁰⁹.

Maar op de werven en bij de andere defensieleveranciers waren officieren, die vanuit een eigen kantoor de opdrachtgever in het bedrijf vertegenwoordigden en toezicht hielden op het tempo en de kwaliteit van het werk, vertrouwde gasten. De deskundigheid van deze dwarskijkers was algemeen bekend, en daarom was het geen absurde gedachte dat officieren de plaats van de directie konden innemen. Bovendien hadden de bezetters in een aantal gevallen al ingegrepen in de traditionele verhoudingen. *Reichsminister für Propaganda und Volksaufklärung* dr. J. Goebbels had al op 14 mei een vertrouwensman, een zekere ir. H. Domenik, naar Eindhoven gestuurd om de

107 Notulen college secretarissen-generaal, 31 mei 1940, RvO.CNO, 1. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 127.

108 Zie noot 64.

109 Niederschrift über die Besprechung mit Minister Fischböck in Den Haag am 1.6.1940, RvO, HSSPF, 65Aa.

radiofabriek van de NV Philips over te nemen. Naar het schijnt niet zonder resultaat: '[Domenik] hat dort gute Dienste geleistet. Ungeheure Rohstofflager, Patente und wertvollste Fabrikationsgeheimnisse gefunden', zo schreef Goebbels tevreden in zijn dagboek ¹¹⁰. Ook de enige vliegtuigfabriek van formaat—Fokker—had sinds kort een door Göring, een gewezen employé van dit bedrijf, persoonlijk benoemde nieuwe directeur, de verkoopleider die in 1914-1918 met Göring bevriend was geraakt ¹¹¹. De rijkswerf in Willemsoord stond sinds 17 mei onder toezicht van een *Stabingenieur* van de *Kriegsmarine*. Zelfs een kleine vliegtuigfabriek als de NV Aviolanda te Dordrecht was al binnen een week na de capitulatie in beslag genomen ¹¹². Gezien deze incidentele maatregelen was het allesbehalve ondenkbaar dat Von Schrötter zijn dreigement kracht zou bijzetten. Er bestond per slot voldoende aanleiding voor de veronderstelling dat hij in staat zou zijn voor de nieuwe functies een aantal capabele en goed geïnformeerde kandidaten te vinden, want na de bij het verdrag van Versailles bepaalde liquidatie van de Duitse oorlogsindustrie waren duizenden geschoolde arbeiders en tientallen ingenieurs op zoek naar werk naar Nederland gekomen en nooit meer weggegaan. Al op 18 mei was gebleken dat een aantal van deze (ex-) werknemers, zoals Richard Gemberg, als adviseur van het bezettingsleger actief was. Dat juist Rijksduitsers die de branche kenden, zoals Victor Gerosa [Gusto] en Wilhelm Schulz [Wilton-Fijenoord], zich als beheerders zouden opwerpen, lag in de lijn der verwachtingen. In België had de *Rüstungsinspektion* het probleem van de gevluchte industriëlen op dezelfde manier opgelost.

Ondanks de praktische uitvoerbaarheid van het dreigement gaven de werkgevers niet toe, integendeel. Tijdens een tweede vergadering op 3 juni, nu met het algemeen bestuur van de Vereniging van metaalindustriëlen, wierpen de leiders van de delegatie van de ondernemers, zoals te verwachten was, het landoorlogreglement in de strijd. Damme en Kessler beriepen zich op hun patriottische gevoelens (waaraan Hirschfeld had geappelleerd) en zeiden dat het bezettingsleger niet van hen mocht verlangen dat zij materieel voltooiden dat tegen landgenoten overzee kon worden ingezet. Vervolgens gingen Damme en Kessler naar Von Schrötter.

Deze koos toen voor een schijncompromis. Winkelman had steeds gezegd dat materieel voor civiele doeleinden wel mocht worden vervaardigd: het herstellen van een pantserwagen mocht niet maar 'het herstellen van een gewone vrachtauto ... is derhalve geoorloofd'¹¹³. De chef van de *Rüstungsinspektion* stelde dan ook voor dat de werven de casco's zouden afbouwen maar het staatsbedrijf der artillerie-inrichtin-

110 E. Fröhlich, ed., *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Sämtliche Fragmente*, I, *Aufzeichnungen 1924-1941*, IV(1.1.1940-8.7.1941) (München, New York, Londen, Parijs, 1987) 156, 177; Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion Niederlande, EC 472, 16.5.1940, RvO, CDI, 102a, 2.

111 Proces-verbaal J. E. van Tijen, 5 oktober 1945, Doc. 11-240. Na zijn onvrijwillige demobilisatie in 1921 was Hauptmann H. Göring korte tijd bij Fokker in dienst geweest als haar vertegenwoordiger in Kopenhagen.

112 Zie noot 97; Reichsluftfahrtministerium an die Firma Aviolanda, 20.5.1940, afschrift in directie-archief De Schelde, map Duitse instanties mei 1940-maart 1941.

113 Opperbevelhebber van land- en zeemacht, afd. landmacht, no. 354A, 3 juni 1940, RvO, Doc-I-1898A.

gen het geschut zou monteren. Dit voorstel legde hij vast in een ultimatum, dat hij dicteerde en Damme en Kessler overhandigde.

... Die Wehrmacht tritt in die Verträge ein, die zwischen der holländischen Marine und den Werften abgeschlossen waren, soweit es dem Wunsch der Marine entspricht, wobei vorausgesetzt wird, dass die Geschütz-Rohre in den Werften nicht montiert werden ... Von dieser Vereinbarung sind die sta[a]tlichen Betriebe ausgeschlossen.

De ondernemers zouden zich binnen 24 uur bereid moeten verklaren de door de koninklijke marine gecedeerde contracten ('tritt in die Verträge ein') uit te willen voeren¹¹⁴. Ook nu gaven de werkgevers niet toe. De volgende dag maakten de twee invloedrijkste secretarissen-generaal, Snouck Hurgronje en Hirschfeld, zich op om voor het eerst een bezoek te brengen aan de rijkscommissaris, aan wie zij enige dagen tevoren met Winkelmans instemming hun medewerking hadden toegezegd. De dag nadat de laatste Britse soldaten het vasteland waren ontvlucht, toen de Duitse legers al meer dan 60 geallieerde divisies hadden verslagen, gingen zij hun eerste protest uitbrengen in de hoop dat Seyß-Inquart de pressie van Von Schrötter zou afkeuren als strijdig met het landoorlogreglement. Maar de rijkscommissaris wees hun argumenten, die zij met een zekere breedvoerigheid uiteenzetten, af¹¹⁵. Daar had hij drie redenen voor. Ten eerste had de *Führer* hem een dubbele opdracht gegeven, te weten de militaire beveiliging van de Duitse belangen door middel van handhaving van rust en orde en de bevordering van de Nederlandse economische binding aan het Rijk, waarvoor hij een politieke basis moest scheppen¹¹⁶. Ten tweede was het, zolang de Duitse economie niet was omgevormd tot een totale oorlogseconomie, absoluut noodzakelijk dat iedere *Blitzkrieg* resulteerde in een toename van de productie van oorlogsmateriaal door middel van inschakeling van het veroverd potentieel. Lukte dit niet, dan moest de Duitse binnenlandse wapenproductie ingrijpend worden verhoogd, hetgeen ten koste zou gaan van de levensstandaard van de bevolking en de politieke macht van de *NSDAP*, ook al omdat generaal Thomas in dat geval zijn macht zou kunnen uitbreiden. De uitvoering van zijn tweeledige opdracht zou Seyß-Inquart bepaald niet bevorderen door aan het begin van zijn ambtsperiode de gelegenheidscombinatie Thomas-Göring uit te dagen. Een openlijk conflict met hen kon hij zich niet permitteren. Dat was zijn derde motief om de protesterende secretarissen-generaal nul op het rekest te geven.

Pas nadat dit beroep op hogere machten tot niets had geleid gingen Damme en Kessler namens de werkgevers onder schriftelijk protest akkoord met het Von Schrötter-protocol¹¹⁷.

114 Zie noot 64.

115 Bespreking bij de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied op dinsdag 4 juni 1940, bijlage bij notulen college secretarissen-generaal, no. 7,3 juni 1940, RvO, CNO, Ia. Deze nota is afgedrukt in Hirschfeld, *Herinneringen*, 221-223.

116 J.J. van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren uit het Duitse bestuur', in: *Onderdrukking en verzet*, I, 336. Dit artikel bevat een vertaling van het eerste rapport van Seyß-Inquart aan Hitler uit juli 1940.

117 Zie noot 64.

Zijn de ondernemers tot medewerking gedwongen? Praktisch gezien was het dreigement van Von Schrötter uitvoerbaar. Maar zou Von Schrötter zijn dreigement ook hebben mogen uitvoeren? Fischböck was er tegen. Zou Von Schrötters superieur, generaal Thomas, hem een dergelijke systematische schending van het landoorlogreglement wel hebben toegestaan? Ironisch genoeg moet die vraag ontkennend worden beantwoord.

Binnen 24 uur nadat de industrie onder diens dreigement was gezwicht, riep Thomas Von Schrötter voor overleg naar Berlijn terug. Voor de generaal stonden de instructies van Hitler, het pact met Göring, het advies van Von Falkenhausen en de vreedzame inschakeling van de metaalnijverheid nog steeds voorop. Hij riep Von Schrötter op 6 juni op een weinig elegante manier tot de orde door hem voor een gehoor van 23 andere *Wehrmacht-officieren* een college militaire bezettingspolitiek voor beginners te geven:

Ausgangspunkt muß die Weisung des Führers bilden, die Wirtschaft des eroberten niederländischen Gebietes unter Beachtung der Haager Konvention einzuschalten. Das bedeutet [— het was tenslotte mogelijk, dat Von Schrötter hem nog niet begrepen had —], daß auf die Bevölkerung und wirtschaftenden Kreise *kein Zwang* zur Fertigung von Kriegsgerät ausgeübt werden darf.

Von Schrötter diende zich voortaan van experimenten met het landoorlogreglement te onthouden. Het werd hem expliciet verboden om beheerders te benoemen¹¹⁸. In hoeverre Thomas zijn uitbarsting fingeerde, is niet duidelijk. Hij moest zich in ieder geval beschermen tegen het verwijt dat zijn man directieven van de *Führer* opzij had geschoven en zich niet had laten leiden door de binnen de militaire top gangbare opvattingen over bezettingsbestuur. Hoe dit ook zij, Von Schrötter zou zijn dreigement niet hebben mogen uitvoeren.

Maar waren de werkgevers van dit bevel van Thomas op de hoogte? Natuurlijk niet, laat staan dat zij op 4 juni konden voorzien dat Von Schrötter twee dagen later door de generale staf zou worden gedesavoueed. Mag hieruit worden afgeleid dat het civiele bestuur en de *Rüstungsinspektion* het bij een weigering van de metaalindustriëlen zouden hebben gelaten en in het verlies aan potentieel en aan prestige zouden hebben berust? Het is niet waarschijnlijk want in zijn conflict met de secretarissen-generaal had Seyß-Inquart de kant van Von Schrötter gekozen. Wanneer deze maatregelen had getroffen, zouden Seyß-Inquart en Fischböck hem — binnen bepaalde grenzen — hebben ondersteund, desnoods tegen Thomas in. Seyß-Inquart had immers een opdracht van de *Führer*. Welke vorm Von Schrötters optreden zou hebben gehad, is achteraf moeilijk te zeggen; mogelijk zou dat de vervanging van de directie van een beperkt aantal sleutelbedrijven zijn geweest.

Nu was dit in ieder geval niet nodig — Von Schrötters opzet, het veroveren van invloed op de industrie ten koste van het burgerlijk bestuur, was geslaagd. De echte

118 OKW, Wi[rtschafts- und] Rü[stungsamt], 7.6.1940, Aktennotiz über die Besprechung am 6.6.1940 über die rüstungswirtschaftliche Ausnutzung der Niederlande, RvO, CDI, 103c.

winnaars waren dan ook Thomas en Göring. Seyß-Inquart maakte zich daar waarschijnlijk nog geen zorgen over want hij had een dringender probleem: generaal Winkelman. Alleen al diens aanwezigheid was een levende herinnering aan de fase van het militair gezag. Juist omdat deze *Vizekönig*, zoals Seyß-Inquart Winkelman niet zonder afkeer omschreef, werd toegejuicht als hij zich in het openbaar vertoonde, omdat de opperbevelhebber binnen het Nederlandse apparaat absolute macht uitoefende, verordeningen uitvaardigde en de secretarissen-generaal namens Winkelman hun richtlijnen uitgaven, moest diens invloed worden gebroken¹¹⁹. Samen met Von Schrötter bereikte Seyß-Inquart zijn doel binnen één week.

VI WINKELMAN EN SEYß-INQUART

Na de tirade van Thomas zou de chef van de *Rüstungsinspektion* het tweede deel van zijn 'compromis', de fabricage en de montage van het scheepsgeschut door de artillerie-inrichtingen (AI), zonder dwang moeten realiseren. Op de een of andere manier zou de leiding van dit bedrijf in zijn handen moeten overgaan, zo had Von Schrötter Hirschfeld al op 4 juni aangekondigd¹²⁰. Gezien haar positie als staatsbedrijf en omdat zij vrijwel een monopoliepositie innam, stond de vraag of de AI *Wehrmacht*-opdrachten zouden aanvaarden op zichzelf. Op 27 mei had Winkelman, zoals vermeld, via secretaris-generaal van defensie Ringeling ook de artillerie-inrichtingen schriftelijk verboden oorlogsmaterieel te maken. Alhoewel zijn wetgevende bevoegdheid in Duitse ogen door de installatie van de rijkscommissaris twee dagen later feitelijk was beëindigd, had Winkelman die instructie op 3 juni moeten herhalen. Ook deze keer was de aanleiding het optreden van een marinedienst geweest, namelijk de uitvoering van bergingswerk aan tot zinken gebrachte schepen door het duikbedrijf¹²¹.

De dag dat Thomas Von Schrötter berispte, ontving Winkelman bericht dat hij was uitgenodigd voor een kennismakingsgesprek met Seyß-Inquart, die hem tot dat moment had genegeerd. Dit was des te merkwaardiger omdat *Wehrmachtbefehlshaber* generaal F. C. Christiansen — ook een protégé van Göring — hem al op 3 juni had gezegd dat hij zich niet met staatszaken mocht bemoeien maar alleen voor de demobilisatie verantwoordelijk was. Zou het gesprek met de rijkscommissaris gaan over het duikbedrijf en de artillerie-inrichtingen? Maar waarom liet deze dat dan niet door Christiansen afdoen?

Toen Winkelman op 7 juni in het gebouw van het ministerie van buitenlandse zaken, waar Seyß-Inquart zijn intrek genomen had, de bewuste kamer binnenkwam, zat daar tot zijn stomme verbazing inderdaad niet de rijkscommissaris maar een humeurige veldmaarschalk Göring, die probeerde Winkelman te intimideren. Hij betreurde het dat duizend gevangengenomen parachutisten naar Londen waren meegevoerd. Dat Winkelman de artillerie-inrichtingen, die onder Von Schrötters zeggenschap moesten

119 Zie noot 116.

120 Zie noot 115.

121 Zie noot 113. Voor het marine-duikbedrijf, zie Bosscher, *Koninklijke marine*, I, 567, noot 192.

worden gebracht, verboden had om voor het bezettingsleger te werken, maakte hem erg kwaad. De *Generalfeldmarschall* trok ten slotte Winkelmans kwaliteiten als bevelhebber in twijfel door woedend te worden, toen deze niet zijn excuses wilde aanbieden voor zijn derde grief, de bewuste slordigheid waarmee de strijdkrachten omgingen met de afspraak de bezettende troepen te groeten. Dat Göring deze protocollaire kwestie zo ernstig opvatte, was niet alleen een kwestie van trots. Door niet te groeten tastten Nederlandse militairen de politiek van praktische samenwerking aan, die door Göring, Thomas en Von Falkenhausen werd gevolgd en speelden zij de *NSDAP* en de *SS* in de kaart. Als — aldus Göring — het gedrag van de Hollandse soldaten en officieren zich niet binnen één dag zou wijzigen, dan:

werden der General Winkelman und 10 andere holländische Generale ... sofort nach Deutschland ins Konzentrationslager gebracht und dort Unterricht über Grüssen und Benehmen gegenüber deutschen Offizieren bekommen, mindestens für die Dauer von drei Wochen ... Alle Soldaten ..., die beim Nicht Grüssen deutscher Offiziere angetroffen werden, werden ebenfalls für mindestens drei Monate nach Deutschland in Konzentrationslager gebracht ¹²².

Gehoorzaamheid of concentratiekamp.

Op Winkelman maakte dit indruk en hij gaf dit bevel en de uitgesproken bedreiging door aan de plaatselijke commandanten ¹²³. Toen Winkelman na twintig minuten met 'een ietwat rood hoofd' weer naar buiten kwam, zei hij de op hun beurt wachtende secretarissen-generaal dat hij ruzie met Göring had gehad. Göring had zich opgewonden, omdat Winkelman hem had gezegd dat de oorlog nog niet voorbij was ¹²⁴. Maar Winkelmans vertegenwoordiger in het college, kapitein mr. J. D. Schepers, gaf in de vergadering van dezelfde dag, 7 juni, te kennen dat Hirschfeld zich bij nader inzien had vergist, dat het bezettingsleger onderdak moest worden verleend en dat, waar dat leger grote deels uit het luchtwapen bestond, ook aan vliegvelden moest worden doorgevoerd ¹²⁵.

Drie dagen later gaf de *Rüstungsinspektion* de directeur van de artillerie-inrichtingen, ir. F. Q. den Hollander, opdracht om *Wehrmacht-orders* te aanvaarden. De directeur, die van de tirade van Göring en van Schepers' visie niets af wist, beriep zich op de instructies van de opperbevelhebber en diens brief aan Ringeling en dreigde met het stilleggen van het staatsbedrijf ¹²⁶. Von Schrötter schrok van het vooruitzicht van een staking van duizenden defensie-ambtenaren 'bis zum Vorarbeiter', die op de particu-

122 Befehl des Generalfeldmarschalls Göring (Fernspruch) von WBN Christiansen, 7 juni 1940, Bijlage bij OLZ, Kabinet 70P, aan commandanten, KMA, HMG en Defensie, 10 juni 1940, ARA, Marinestaf, 179, no. 2.

123 OLZ, Afd. Landmacht, sectie Ib, aan commandanten, 8 juni 1940, ARA, Marinestaf, 179, no. 2.

124 [A. J. van der Leeuw], notities van een gesprek met dr. H. M. Hirschfeld op maandag 16 mei 1955, 2, RvO, intern.

125 Notulen college secretarissen-generaal, 7 juni 1940, RvO, CNO, 1a. Voor een andere visie, zie De Jong, *Koninkrijk*, XII, 597 vlg.

126 Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion Niederlande, notitie 10.6.1940, EC 472, RvO, CDI, 102a.

liere industrie zou kunnen overslaan. Zijn eerste impuls zal zijn geweest om voor de tweede keer eigenmachtig op te treden en Winkelman en Den Hollander tot medewerking te dwingen. Dat Thomas hem een week tevoren de oren gewassen had, zal hem daarvan hebben weerhouden.

Tot zijn geluk (en niet alleen tot dat van hem) logeerde in Den Haag een Berlijnse bestuurder op doorreis naar Frankrijk, die gemachtigd was om het negeren van het bevel van Thomas aan de *Führer* ter goedkeuring voor te leggen. Von Schrötter greep deze kans met beide handen aan. Nog dezelfde dag, 11 juni om 9 uur 's avonds, belegde hij een vergadering over de 'Frage der Absetzung und Internierung von Winkelmann' met *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen, Seyß-Inquart en, als belangrijkste deelnemer, *Reichsminister* dr. H. H. Lammers, de 'Notar des Reiches' (A. Speer)¹²⁷. Deze jurist was *Chef der Reichskanzlei*, het secretariaat van de rijkskanselier en had als zodanig regelmatig contact met Hitler, ook al zag zijn concurrent M. Bormann dat niet graag¹²⁸. Bovendien was Lammers gespecialiseerd in competentievraagstukken¹²⁹, met name wat het Noorse en Nederlandse civiele bestuur betrof. In het door Lammers opgestelde *Führererlass* van 18 mei, waarin was gedecreteerd dat Nederland door een civiel bestuur zou worden geregeerd, was zelfs bepaald dat nadere uitwerkings- en uitvoeringsvoorschriften Seyß-Inquart via de *Reichskanzlei* zouden bereiken¹³⁰.

Lammers ging akkoord met het voorstel van Von Schrötter om de verantwoordelijke man te dreigen met arrestatie en gevangenschap, tenzij Winkelman de instructie aan de AI zou intrekken en in het openbaar zou verklaren dat hij uitsluitend met de demobilisatie was belast. Ook keurde hij bijna terloops 'die Einsetzung von Kommissaren' goed. De vervanging van directies mocht nu weer wèl.

De vergadering verwachtte trouwens niet dat Winkelman als uithangbord van het bezettingsleger zou willen aanblijven maar dat hij een eervolle wegvoering zou verkiezen¹³¹. De volgende dag werd de generaal door de rijkscommissaris voor de keus gesteld. Seyß-Inquart zette hem geen pistool op de borst, ook niet bij wijze van spreken, dreigde niet met een concentratiekamp maar met een krijgsgevangenschap. Winkelman stond niet als een rots in deze branding. Hij ontkende aan Den Hollander instructies te hebben gegeven; Winkelman zei kleintjes dat hij op 3 juni, toen het was gegaan om het duikbedrijf van de marine, niet meer dan zijn persoonlijke mening had uitgesproken. Zuiver formeel was dat misschien wel enigszins juist omdat hij generaal Christiansen niet had tegengesproken, toen deze hem had gezegd dat hij zich alleen met de demobilisatie mocht bezighouden. Maar aan Nederlandse kant was het

127 Notitie Lammers, 17 juni 1940, RvO, FO-SD, 514376.

128 G. F. Willing, *Die Reichskanzlei 1933-1945* (Tübingen, 1984) *passim*.

129 Voor een schets van Lammers, zie verhoor H. H. Lammers door K. W. Swart, 10 maart 1948, RvO, Doc. I.-1007. Zie ook D. Rebentisch, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939-1945* (Stuttgart, 1989) 46-68.

130 *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied*, stuk no. 1 (art. 7).

131 Zie noot 91. Op 16 juni had Lammers een gesprek met Hitler, waarin deze zijn beleid en dat van Von Schrötter goedkeurde ('hat keinerlei Bedenken erhoben'); Lammers aan Seyß-Inquart, 17 juni 1940, RvO, FO-SD, 2862.

volslagen onbekend dat Winkelman de schijn had gewekt dat hij van zijn wetgevende bevoegdheden afstand deed.

Indien Winkelmans aarzeling Seyß-Inquart tevreden stemde, liet hij het niet merken. Als het niet Winkelman was geweest die Den Hollander een opdracht had gegeven, wie dan wel? Dat moest dan Ringeling zijn geweest. Dan moest die weg. Alhoewel deze slechts conform Winkelmans instructies had gehandeld, protesteerde Winkelman niet tegen diens naderende ontslag, laat staan dat hij hieruit consequenties trok voor zijn eigen positie¹³². Winkelman bleef aan ('wider Erwarten') en trok zijn instructies, ook die aan de particuliere industrie, in. Hij verklaarde schriftelijk en in het openbaar dat hij uitsluitend was belast met de uitvoering van Duitse instructies ten aanzien van de demobilisatie¹³³. Daarmee trad hij af als waarnemer van het burgerlijk regeringsgezag.

Ringelings opvolger, kapitein B. F. P. R. Hasselman, en diens bureau ressorteerden vanaf dit moment onder de *Wehrmachtbefehlshaber*¹³⁴. Hasselman zag erop toe dat de commissie-Woltman met de *Rüstungsinspektion* overlegde¹³⁵; als gemachtigde van de rijkscommissaris tekende hij voortaan de cessie-verklaringen¹³⁶. De landsadvocaat zette in een schriftelijk advies aan de secretarissen-generaal uiteen dat door de bezetter op basis van het landoorlogreglement gevorderde medewerking impliceerde dat van (niet strafbare) overmacht sprake geworden was¹³⁷. Ook stelde hij een concept-verordening op volgens welke de artillerie-inrichtingen door Von Schrötter in beslag werden genomen¹³⁸. De voorzitter van de Scheepsbouw conferentie, vice-admiraal A. Vos, ontried de werfdirecties verdere protesten¹³⁹. Opgelucht schreef Von Schrötter in zijn oorlogsdagboek dat de 'Grundsatz: Fertigung für holländische Wehrmacht wird für [die] deutsche Wehrmacht übernommen' van kracht bleef¹⁴⁰. Seyß-Inquart was nog tevredener. Aan de *Führer* schreef hij dat het openbare ontslag van Ringeling en Winkelmans 'bekentenis' aan de invloed van de opperbevelhebber buitengewoon veel afbreuk hadden gedaan, zodat deze twee weken later in alle stilte kon worden weggevoerd¹⁴¹.

Maar Seyß-Inquart had de overwinning op Winkelman en Hirschfeld niet zelf bevochten. Dat deden Von Schrötter, Thomas, Göring en ook Lammers. Om die reden moest het civiele bestuur er in berusten dat de generale staf via de *Rüstungsinspektion*

132 Rijkscommissaris Seyß-Inquart aan secretaris-generaal Snouck Hurgronje, 14 juni 1940, bijlage bij notulen college secretarissen-generaal no. 12, RvO, CNO, Ia. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 187 vlg., 304.

133 Opperbevelhebber van land- en zeemacht aan verzendingslijst, no. 83P, 12 juni 1940, RvO, CNO 216, 118A; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 185.

134 Tagesbefehl chef-staf Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden (Christiansen), 15 juni 1940, RvO, WBN, 4c.

135 Commissie-Woltman aan college secretarissen-generaal, 14 oktober 1940, ARA, commissie-Woltman, 41.

136 Hasselman aan Christiansen, 19 september 1940, ARA, commissie-Woltman, 41; idem, 7 november 1940 en 13 november 1940.

137 Proces-verbaal jhr. mr. G. W. van der Does, 8 september 1945, MvJ, strafdossier-van Heyst.

138 Concept-verordening, 15 juni 1940, RvO, Abt. Rechtsetzung, 10a, map 5 (VO 25/41).

139 Circulaire Scheepsbouw conferentie, no. 15-40, 20 juni 1940, RvO, Doc. II-534.

140 Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion, 12.6.1940, EC 472, RvO, N, 83/2.

141 Van Bolhuis, 'Enkele Hoofdfiguren', 336.

een veel grotere invloed had op het economisch leven in Nederland dan bijvoorbeeld in Noorwegen. In Nederland bleef dit volledig uit militairen bestaande apparaat bestaan. De *Rüstungsbetriebe* stonden onder direct militair toezicht en via een aparte onderafdeling, die was bezet met Duitse industriëlen, de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft*, hield de *Rüstungsinspektion* samen met het *Reichswirtschaftsministerium* de civiele industrie in het oog. Omdat het militaire apparaat competent was op civiel terrein, kon niet alleen de defensie-industrie maar ook de 'gesamte gewerbliche Wirtschaft' veel sneller en diepgaander worden vervlochten met die in het 'Heimatkriegsgebiet' dan waar ook in door burgers bestuurd gebied¹⁴².

VII WINKELMAN, HIRSCHFELD EN DE 'POLITIEK VAN ACCOMMODATIE'

Op grond van de in het kader van de bijzondere rechtspleging¹⁴³ en voor de

142 Zie noten 64, 79 en 86. Vgl. A. S. Milward, *The Fascist Economy in Norway* (Oxford, 1972) en H. D. Loock, *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen* (Stuttgart, 1970). De situatie in Nederland leek in dit opzicht op die in bezet Frankrijk, zij het dat WiRü daar geen formele controle had over de civiele industrie; Milward, *New Order*, 66, 138. Voor de machtsverdeling tussen Reichswirtschaftsministerium en Rüstungsinspektion, zie A. J. van der Leeuw, 'Korte Beschrijving van het archief van de Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft der Rüstungsinspektion in den Niederlanden', RvO (1949).

143 Alhoewel het bestaan van het Von Schrötter-protocol mede dankzij Winkelman al in december 1945 (zie noot 55) bekend geworden was, en dr. mr. L. G. Kortenhorst daarentegen enige maanden tevoren in *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?* (Den Haag, 1945) 40, had geschreven dat Winkelman en de industriëlen indertijd een akkoord hadden bereikt over het af maken van onderhanden orders, mis het daarbij niet om rechtstreeks dodelijke zaken ging, duurde het lang, totdat krachtens de bijzondere rechtspleging gerechtelijke uitspraken werden gedaan in economische collaboratie-'zaken' van gewicht. Maar in maart 1948 wees het Haagse Bijzondere gerechtshof dan toch vonnis tegen de directie van Wilton-Fijenoord. In deze uitspraak, die wordt beschouwd als de principiële, heette het dat het ultimatum van Von Schrötter geen poging tot bedreiging was, niet het later legendarisch geworden pistool op de borst van generaal Winkelman, die in dit proces als getuige à charge was opgetreden en wiens argumenten en (gekleurde) herinneringen door het hof voor de juiste werden gehouden (zie ook noten 55 en 144). Omdat van overmacht geen sprake zou zijn geweest, was volgens het hof de bouw van oorlogsschepen (en ander oorlogsmateriaal) onder alle omstandigheden verboden (Vonnis Bijzonder gerechtshof Den Haag, 19 maart 1948, RvO, Doc.-I.-1199; A. D. Belinfante, *In plaats van bijljesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging* (Assen, 1978) 422 vlg.). Over cessies en de koerswijziging van Winkelman werd met geen woord gerept.

Maar het onvermijdelijke gebeurde. In de herfst van 1948 herinnerde iemand zich dat hij rond 20 mei 'Abtretungserklärungen' had gezien. Prompt vroeg de raadsman van een van de verdachten, mr. A. C. W. Beerman cassatie aan, die hij ook kreeg. Een relatie van een verdachte stal een aantal stukken uit het archief van de Marineaccountantsdienst en Beerman las daar — hoogtepunt van consternatie! — tijdens de zitting uit voor. Nu moest het hof wel erkennen dat er orders waren gecedeerd en dat werk aan gecedeerde contracten niet strafbaar was. Desondanks hield het zonder verdere bewijsvoering staande dat overmacht niet kon worden aangevoerd omdat de ondernemers zouden hebben geweten dat het Von Schrötter aan machtsmiddelen ontbroken had. Het hof wijzigde de strafmaat niet (Sententie Bijzondere hof Amsterdam, 9 maart 1950, MvJ, straf dossier Wilton-Fijenoord, doos 4, map 446). Uit het laatste vonnis, tegen de directie van de Vlissingse werf De Schelde, blijkt dat ook de Bijzondere strafkamer van de Middelburgse rechtbank niet heeft willen geloven dat de Rüstungsinspektion directies had kunnen ontslaan; men

Parlementaire Enquête Commissie¹⁴⁴ afgelegde verklaringen is het nu klassiek geworden beeld ontstaan dat in mei-juni 1940 Winkelman, Ringeling en Den Hollander, die meenden dat de strijd tegen Duitsland moest worden voortgezet (zij het met andere middelen), tegenover Hirschfeld, de andere secretarissen-generaal en de metaalindustriëlen hebben gestaan. Deze wilden de bevolking aan het werk houden in de gedachte dat Duitsland de oorlog niet meer kon verliezen¹⁴⁵. In het grote werk van L. de Jong bepaalt deze tegenstelling niet alleen de beschrijving van de beginperiode van de bezetting maar ook die van de economische bezettingsgeschiedenis in de weinige hoofdstukken die hieraan zijn gewijd. Zij dient ook als een eerste illustratie van de *dramatis personae* die in het vierde deel van het *Koninkrijk* aan het bezettings-epos¹⁴⁶ in engere zin voorafgaat. In de epiloo¹⁴⁷ keert deze tegenstelling weer terug.

De Jongs stelling dat de topmensen uit bureaucratie en de industrie merendeels tot aanpassing geneigd waren — in tegenstelling tot Winkelman, die een ferme houding innam — blijkt aanvechtbaar. Afgezien van grote delen van het departement van marine, gehoorzaamden de Nederlandse bestuursorganen Winkelman, de waarnemer van het regeringsgezag wiens staatsrechtelijk unieke positie binnen een week na de capitulatie was geformaliseerd, tot in de *Staatscourant* toe. Op 20 mei droeg Hirschfeld weliswaar een order voor uniformlaken over aan de vijandelijke troepen maar Winkelman stuurde op die dag Den Hollander met Duitse officieren naar de staatsmunitiefabriek en de genie gaf in Winkelmans naam opdracht om kazernes af te bouwen. Vervolgens verbood deze op 23 mei hervatting van het werk aan oorlogsmateriaal. Hirschfeld herhaalde dat verbod twee dagen later en leidde Ender¹⁴⁸ en Kessler in de door Winkelman gewenste richting. Toen weigerde Hirschfeld Von Schrötters tegenbevel uit te voeren, juist op het moment dat marinewerf, topografische dienst en de marinestaf Winkelmans opdracht negeerden. Op 4 juni protesteerden Hirschfeld en Snouck Hurgronje bij Seyß-Inquart, zonder ruggesteun van Winkelman. Een week later berustte de drager van het regeringsgezag, zonder de secretarissen-generaal daar in te kennen, in het ontslag van Ringeling en liet hij zich terzijde schuiven. Winkelman was niet altijd 'goed'. Hirschfeld, de andere secretarissen-generaal en de industrie waren niet altijd 'fout'.

Na de capitulatie wilde generaal Winkelman 'in overleg met de militaire instanties het staatkundige en economische leven weer op gang brengen' — deze typering van gezant Zech treft de kern¹⁴⁸. In de twee weken die in bezet gebied verstreken voordat rijkscommissaris Seyß-Inquart de macht overnam, keurde Winkelman zeker zes-

volstond zelfs met de these dat de adviezen die indertijd door Winkelman en Hirschfeld waren gegeven irrelevant waren, want ieder mens had toch kunnen begrijpen dat het oneervol en onfatsoenlijk was om oorlogsmateriaal voor de vijand te maken (De Jong, *Koninkrijk*, XII, 608).

144 *Parlementaire enquêtecommissie*, IIa-b, 144 vlg.; *Ibidem*, IIc, 107 vlg. (verhoor H. G. Winkelman), 490 vlg. (verhoor H. G. Winkelman), 576 vlg. (verhoor mr. J. D. Schepers).

145 De Jong, *Koninkrijk*, IV, 173-217.

146 J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn, 1983) 6 vlg., 27.

147 De Jong, *Koninkrijk*, XII, 446 vlg.

148 Zie noot 71.

twintig beschikkingen, besluiten en verordeningen goed die op verzoek van de *Militärverwaltung* door de secretarissen-generaal, ondergeschikte ambtenaren, waren opgesteld. Zo temperde de drager van het regeringsgezag de militaire bezetting met een schijn van Nederlands noodbestuur. Winkelman heeft de strekking van de 'aanwijzingen' niet intuïtief voorvoeld — de opdracht de produktie van oorlogsmateriaal te laten staken kreeg hij op 17 mei van *Generaloberst* Fedor von Bock. Op 15, 18 en 19 mei heeft hij, 'aanwijzingen' of geen 'aanwijzingen', de gehele bevolking aan het werk gezet. Omdat in de door hem aanvaarde en uitgevoerde *Verhandlungspunkte*, een aanvulling op de capitulatievoorwaarden, van 15 mei was overeengekomen dat het Nederlandse bestuur zou aanblijven en de bevolking haar werk zou hervatten ('als in vreedstijd'), zou dit militaire accordo zelfs als het credo van de 'accommodatiepolitiek' kunnen gelden.

Economisch gezien was dit beleid voor de bevolking zo voordelig als mogelijk. Maar is het niet oorzaak en gevolg verwisselen wanneer wordt verondersteld dat bij de overname van Duitse maatregelen 'het economische motief', werk en brood voor de bevolking, de doorslag gaf^{149?} De opdracht die de ministers Winkelman hadden gegeven, was niet van economische aard maar had een politiek karakter. Wanneer hij tot oproer had aangezet, zou hij zich bovendien als vertegenwoordiger van het gezag hebben gediskwalificeerd. In dat geval zou hij ook de eer van de soldaat die heeft gecapituleerd, hebben verraden. Als hij geen Duitse maatregelen had willen goedkeuren, had hij wel de zuiverheid van het eigen geweten gered¹⁵⁰ maar zich tegelijkertijd onttrokken aan de hem opgelegde taak en de overheidsorganisatie aan het bezettingsgezag uitgeleverd. Dat wilde hij voor geen prijs. Die wens werd niet ingegeven door zijn wil zich tegen een bepaalde Duitse maatregel te verzetten want zijn geslaagde consolidatiepoging begon hij op 19 mei, nog voor generaal Thomas veldmaarschalk Göring had opgezocht. Zijn beweegreden zal die zijn geweest die hij aangaf in zijn brief aan de commissarissen der koningin, namelijk de eenheid van bestuur en vaderland.

Toen het maatschappelijk leven mede dankzij hem eenmaal weer op gang gekomen was, bleek pas goed dat Winkelman niet uitsluitend, voornamelijk of zelfs maar ten dele door economische beweegredenen werd gedreven. Vanaf 23 mei deed Winkelman door zijn bevel aan de werkgevers medewerking met de *Militärverwaltung*, ook op wetgevend terrein, samengaan met verdediging van zijn machtsbasis en tegenwerking van de *Rüstungsinspektion*. Hoe kan dit beleid worden getypeerd? Omdat Winkelman bleef meewerken, kan zijn houding niet worden omschreven als voortzetting van de oorlog met andere middelen. Maar uit zijn conflict met Von Schrötter blijkt dat Winkelman evenmin de uiterste consequenties wilde trekken uit de nederlaag. Ook 'accommodatiepolitiek' lijkt geen treffende karakterisering van het beleid dat Winkel -

149 Vgl. Kossmann, *Winkler Prins*, 272; *idem*, *Lage Landen*, II, 155-157.

150 De formulering is van H. W. von der Dunk, 'Negentienvertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C. B. Wels, e. a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud*, II, (Den Haag, 1980) 331.

man na 23 mei voerde. Juist de eerstverantwoordelijke voor de 'accommodatie' was ook de eerste die zich tegen een Duitse maatregel verzette¹⁵¹.

Tot 12 juni bestond zijn beleid uit de overname van Duitse maatregelen, consolidatie van zijn autoriteit en oppositie tegen Von Schrötter. Dat de krijgsgevangen generaal behalve een 'accommoderende' ook een opponerende rol ging spelen, was tot op zekere hoogte toeval. Zijn conflict met de *Rüstungsinspektion* werd niet beoogd door het militair gezag dat op bevel van de *Führer* rust en orde wilde bevorderen door zich aan het landoorlogreglement te houden. Winkelman botste met een rancuneuze Berlijnse generaal die in eerdere competentieconflicten onder meer door Seyß-Inquart was overtroefd en zich daarom van de steun van Göring had verzekerd. Betekent dit dat Winkelman in alle talen had gezwegen als Thomas en Göring zich niet in Nederlandse aangelegenheden hadden gemengd? Het is mogelijk maar niet waarschijnlijk. Juist het feit dat Winkelman al vroeg zijn greep op het Nederlandse apparaat verstevigde, doet vermoeden dat hij niet van plan was om zich terzijde te laten schuiven. Daar staat tegenover dat hij instemde met de medewerking van de secretarissen-generaal met het civiel bestuur en berustte in de beperking van zijn bevoegdheden door generaal Christiansen, om tenslotte in het openbaar daarvan afstand te doen. De waarneming van het regeringsgezag beschouwde de opperbevelhebber kennelijk als onverenigbaar met de instelling van de *Zivilverwaltung*.

Toen Winkelman zich na het vertrek van Von Falkenhausen en de ambtsaanvaarding door de rijkscommissaris bleef verzetten, werd hij van bezettingspolitiek instrument voor de Duitse autoriteiten een hinderlijk politiek probleem, een man wiens optreden Seyß-Inquart ertoe noodzaakte aan de *Wehrmacht* grotere competenties te laten dan zijn chef en hij in het Poolse generaalgouvernement hadden gedaan. Alhoewel de tegenwerking van de opperbevelhebber tot mislukken gedoemd was, was zij zonder twijfel indrukwekkend. Dachten op 11 juni niet ook Von Schrötter, Christiansen, Seyß-Inquart en Lammers dat hij wegvoering zou prefereren boven openbare abdicatie? Dat Winkelman de dag daarna toch zwichtte, en zich daarna tot zijn 'accommoderende' rol beperkte, doet niets af aan zijn partiële oppositie voor 12 juni. Aangezien hij de persoonlijke risico's die daaraan waren verbonden niet kon inschatten, verdient hij, zoals alle anderen die partieel hebben geopponeerd, respect. Op 12 juni werd hem echter niet het pistool op de borst gezet, noch werd hij bedreigd met het concentratiekamp.

De specifieke competentie op economisch terrein lag in handen van Hirschfeld. Vanzelfsprekend maakte hij zich zorgen over de toekomst. Ook ligt het voor de hand dat hij de verdediging van het economische belang van de bevolking als de zin van zijn aanblijven beschouwde. Misschien deed hij om die reden zijn best op concept-*Verordnungen* die hij bezettingsgezag en noodbestuur ter goedkeuring voorlegde. Maar hij was geen slaaf van zijn positie, noch een slachtoffer van dwangvoorstellingen, die met het schrikbeeld van de crisis van de jaren dertig voor ogen tot elke prijs

151 Vgl. Kossmann, *Lage Landen*, II, 156-157. Zie noot 4.

met de economische bedrijvigheid wilde doorgaan¹⁵². Toen hij, de onafhankelijkste om niet te zeggen arrogantste secretaris-generaal¹⁵³, ondanks de afkondiging van verordening 3/1940 niet Von Schrötter maar Winkelman gehoorzaamde, toonde hij zich niet de strateeg van het aanpassingsproces¹⁵⁴. Zijn gehoorzaamheid aan Winkelman vormde immers een inbreuk op de samenwerking die de secretarissen-generaal aan het militair gezag hadden toegezegd. Alhoewel het voor hem, gezien zijn verantwoordelijkheden, niet alleen een opoffering maar ook een vorm van zelfontkenning moet zijn geweest om de opperbevelhebber te volgen, toen deze moreel-politieke waarden verdedigde die in economisch opzicht zeker geen nationale belangen waren, loyaal was hij. Toch lijkt een omschrijving als partiële opponent in zijn geval minder op zijn plaats. Zijn loyaliteit gold de generaal, aan wie hij zijn bevordering tot waarnemend secretaris-generaal te danken had. In bredere zin lijkt 'ambtelijk verzet'¹⁵⁵ op dienstbevel even ongerijmd als heldendom als programmpunt¹⁵⁶.

In Nederland werd het leven eerder dan waar ook in bezet West-Europa weer op gang gebracht, kort na 20 mei. Dit werd in de eerste plaats veroorzaakt door de lijdzaamheid van de bevolking, die niet was gevlucht, en in de tweede plaats door de korte duur van het militaire conflict waardoor de toegebrachte schade beperkt was. Het feit dat de bevolking de mogelijkheid tot 'aanpassing' koos, vloeide niet alleen voort uit economische omstandigheden zoals de frequentie van de loonbetaling en de verwachte ontwikkeling van de werkgelegenheid. Bezien in het licht van de nationale identiteit en de politieke cultuur, die beide door een zekere passiviteit van de bevolking werden gekenmerkt, was de neiging zich te voegen een natuurlijke. Maar die neiging was meer dan een 'behoudende reflex'¹⁵⁷. Een dergelijke omschrijving doet onvoldoende recht aan het eigenaardige van de stemming na de nederlaag, een geestelijk klimaat dat niet alleen werd gekenmerkt door behoudzucht maar ook door een vrijwillige terugtocht op vertrouwde bastions geleid door gevoelens van verwarring, verdoving, isolement en angst. Niet werken was illegaal in de ogen van alle drie de overheden — die van De

152 Zie noten 145 en 149; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 118, 130 vlg.; Blom, 'Nederland', 76; Kossmann, *Lage Landen*, II, 157.

153 De Jong, *Koninkrijk*, IV, 168 vlg.

154 De term lijkt een vertaling van het door De Jong in 1963 geïntroduceerde begrip 'unwilling adjustment'. Zie diens inleiding van W. Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation*, v. Zie ook noot 4.

155 Voor de bedrieglijkheid van dit begrip, zie de inleiding die A. J. van der Leeuw schreef voor zijn *Huiden en leder 1939-1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland in de tweede wereldoorlog* (Den Haag, 1954) 8-9. Vgl. G. M. T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht, 1985) 413, 416 vlg. Overigens staat de sokkel, waarop door Trienekens een buste is geplaatst van ir. S. L. Louwes, de organisator van de voedselvoorziening in oorlogstijd, stevig want hij vindt zijn grondslag in een minitieuze kwantitatieve reconstructie van gevoerd beleid. Boeiend is dat Trienekens zich niet tevreden stelt met de conclusie dat de politieke rol van de Nederlandse bureaucratie tijdens de bezetting tweeledig of dubbelzinnig was omdat het apparaat enerzijds Duitse wensen vervulde en anderzijds tegenspel bood. Voor Louwes, blijkbaar een gewiekst onderhandelaar en een knap crisismanager, eist hij de titel ambtelijk verzetsman op, daar diens beleid gunstig was voor de Nederlandse bevolking en zeer effectief.

156 J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk* (2e dr.; Leiden, 1935) 10.

157 Vgl. Blom, 'Nederland', 93.

Geer in Londen, die van Von Bock en die van Winkelman ('het herstellen van een gewone vrachtauto ... is derhalve geoorloofd'). De bezetter en het vooroorlogse 'kartel der elites'¹⁵⁸ hebben de bevolking een verstandshuwelijk met het militair gezag uitdrukkelijk aangeraden. Als er in bezettingspolitiek opzicht al een 'honeymoon' (W. Warmbrunn)¹⁵⁹ is geweest, dan is de Nederlandse maagd, die wist dat zij niet veel te kiezen had, niet naar het altaar gegaan zonder dat er aandrang op haar was uitgeoefend. Dit neemt echter niet weg dat de these dat:

de bereidheid van de ondernemers om het werk te hervatten, ook als het de Duitsers hielp, en zodoende het economische apparaat beschikbaar te stellen voor de Duitse oorlogsinspanning, paste in de politiek van accommodatie die door de hoge bestuursautoriteiten gevoerd werd...¹⁶⁰

te algemeen en te categorisch geformuleerd lijkt, omdat het Nederlandse noodbestuur alleen in de eerste week na de capitulatie een door financiële behoudzucht bepaald beleid voerde dat de inschakeling van de gehele industrie, met inbegrip van de defensie-industrie, in het vijandelijke potentieel direct bevorderde.

Eind mei, toen het maatschappelijk leven weer op gang was gebracht en het civiele bestuur de *Militärverwaltung* kwam aflossen, ontstond door het optreden van de *Rüstungsinspektion* onverwachts een situatie, waarin de politieke positie van alle betrokken partijen aan Duitse en Nederlandse kant in het geding kwam. Toen was het juist het leeuwedeel van het 'aanpassingskartel', inclusief Hirschfeld en de grootste metaalindustriëlen, dat zich op Winkelmans instigatie verzette tegen het afmaken van defensie-orders in opdracht van de *Wehrwirtschafts- und Rüstungsstab*, waarvan de *Rüstungsinspektion* een onderdeel was. De economische betekenis hiervan was dat werd verhinderd dat de ca. 125.000 man in de defensiesector, dat wil zeggen een op de tien werknemers in de industrie, voor 5 juni regelmatig aan het werk ging. Daardoor vertraagden de Nederlandse elites aanvankelijk ook het tempo waarin de rest van de industrie aan Duitse belangen ondergeschikt kon worden gemaakt. Op het politiek en moreel gevoelige terrein van de defensie-orders stelde het noodbestuur een grens aan zijn bereidheid tot aanpassing. De traditionele Nederlandse machtscentra waarvan aanpassing werd geëist, de bureaucratie en het bedrijfsleven, lieten er eensgezind geen misverstand over bestaan dat zij niet als willoze werktuigen in handen van de bezetters wilden fungeren. De 'hoge bestuursautoriteiten' en 'de ondernemers', die pressie op de bruid hadden uitgeoefend, wilden haar na 23 mei geen bruidsschat meegeven. De directe bijdrage aan de oorlogsinspanning en de overname van maatregelen die strijdig waren met het landoorlogreglement, werden de elites afgeperst¹⁶¹.

Nederland moest worden ingepast en zich aanpassen. Ondanks de zorgvuldige voorbereiding van het militair bestuur, brak minder dan een week na de capitulatie van

158 Zie het in de noten 4 en 23 genoemde werk van Lijphart.

159 Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation*, 11.

160 Kossmann, *Winkler Prins*, 273. Zie ook *idem*, *Lage Landen*, II, 156-157.

161 Vgl. Kossmann, *Winkler Prins*, 272-273, Blom, 'Nederland', 64-65, 75-76; Kossmann, *Lage Landen*, II, 154 vlg., 177, 179.

de Nederlandse strijdkrachten binnen het bezettingsgezag een kantoorguerrilla uit omdat de conflicten rond de politieke positie van de *Wehrmacht*, die door Hitler werden getolereerd, verscherpt en uitgelokt, ook en juist op Nederlands gebied weiden uitgevochten. Op de eerste fase van de politieke bezettingsgeschiedenis, de Duits-Nederlandse accommodatie (15-23 mei), volgde een tamelijk lange periode van machtsstrijd en oppositie (23 mei-12 juni) met als inzet de structuur van het door onderlinge tegenstellingen beheerste bezettingsbestuur en de positie van de Nederlandse elites daarin. Dankzij de tussenkomst van Göring en Lammers slaagde Seyß-Inquart erin Winkelman weg te werken, de secretarissen-generaal en de industrie hun plaats te wijzen en het volkenrecht buiten werking te verklaren. Voor de vestiging van zijn gezag, de voorlopige beëindiging van de interne bureaucratische ongeregeldeheden door middel van de onderwerping van de Nederlandse elites, moest Seyß-Inquart een hoge prijs betalen. De *Rüstungsinspektion* kon zich ten koste van het civiele bestuur een eigen plaats veroveren en de inschakeling van het hele industriële productieapparaat in het Duitse potentieel bevorderen. Terwijl de partijman Seyß-Inquart het als zijn taak beschouwde om een politieke basis te scheppen voor de economische heroriëntatie op het Rijk, werd die laatste in 1940 in sterkere mate dan waar ook in door burgers bestuurd gebied gegoten in een militaire vorm. Nederland werd enerzijds bestuurd door de *NSDAP* en *SS* en anderzijds door *Wirtschaftsdiktator* Göring en het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van generaal Thomas. In de Nederlandse bezette gebieden werd aanvankelijk een nazificatiepolitiek naar Oostenrijks-Noors voorbeeld¹⁶² gecombineerd met, organisatorisch gezien, een economische politiek naar Franco-Belgisch model.

VIII SLOTBESCHOUWING

Door de bewoners van de (voormalige) bezette gebieden is het Derde Rijk, begrijpelijk genoeg, beschouwd als een efficiënt georganiseerde, perfect werkende terroristische machine¹⁶³, die iedereen die ertegen durfde op te staan, met fysieke vernietiging bedreigde. Hoe onder de dekmantel van de dictatuur van de *Führer* het politiek-bestuurlijke leven in het Derde Rijk (en de bezette gebieden) werkelijk was georganiseerd, was van een afstand scherper zichtbaar dan onder de alledaagse druk van het totalitaire regime¹⁶⁴. In de eerste wetenschappelijke studie over de politieke structuur van Nazi-Duitsland, die in 1941 verscheen, herleidde de naar Amerika geëmigreerde jurist E. Fränkel (1898-1975) de indrukwekkend-verwarrende hoeveelheid concurrerende machtscentra en het onopgehelderde dualisme van *NSDAP* en traditionele

162 Zie Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, *passim*.

163 H. Mommsen, 'Nationalsozialismus', in: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie* (Freiburg im Breisgau, 1971) IV, 70; K. Hildebrand, *Das Dritte Reich* (München, 1987) 178.

164 H. U. Thamer, *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933-1945* (Berlijn, 1986) 351.

bureaucratie tot een 'Nebeneinander eines Normen- und eines Maßnahmestaates'¹⁶⁵. Als tweede kenmerk van de nationaal-socialistische staat beschouwde een andere emigrant, F. L. Neumann (1900-1956), in 1942 het permanent veranderend karakter van deze quasi-georganiseerde anarchie, die hij in navolging van Hobbes het eschatologische monster Behemoth doopte¹⁶⁶. Terwijl in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig ook in wetenschappelijke kring de voorstelling van het Derde Rijk als monolitische totalitaire heerschappij, als volkomen machtsmachine overwoog, ontstond onder historici uit de Bondsrepubliek, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, die zich door steeds grotere hoeveelheden overheids- en partijarchieven worstelden, na 1965 gradueel de *communis opinio* dat het Derde Rijk een chaotische polycratie was, met een dictator aan het hoofd die niet wilde optreden tegen institutionele wildgroei en structurele competentieconflicten¹⁶⁷. Het voortdurende bronnenonderzoek levert trouwens nog steeds nieuwe voorbeelden op van ambtelijk-bestuurlijke conflicten in een door intrige en verraad bedorven sfeer. Dat is in zo'n sterke mate het geval dat de vraag gesteld is, of de bereikte consensus wel meer is dan een artefact van het onderzoeksproces¹⁶⁸.

Het thema van het *Koninkrijk* is in het algemeen niet dat van de bezettingspolitiek¹⁶⁹,

165 E. Fränkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship* (New York, 1941). Geciteerd wordt uit: *idem, Der Doppelstaat. Recht und Justiz im Dritten Reich* (Frankfurt, 1984).

166 F. Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism* (Londen, 1942) 9.

167 K. D. Bracher, 'Stufen totalitärer Gleichschaltung: die Befestigung der nationalsozialistischen Herrschaft 1933/34', *Vierteljahresheft für Zeitgeschichte*, IV (1956) 42; K. D. Bracher, W. Sauer en G. Schulz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des nationalsozialistischen Herrschaftssystems 1944-1934* (Keulen, Opladen, 1962) *passim*; M. Broszat, *Der Staat Hitlers* (München, 1969) *passim*. Zie over het zogenaamde monocratie-polycratie-debat en de intentionalisme vs. structuralisme-discussie Hildebrand, *Das Dritte Reich*, 178 vlg., *idem*, 'Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich', in: G. Hirschfeld en L. Kettenacker, ed., *Der 'Führerstaat': Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* (Stuttgart, 1981) 73 vlg. en H. Mommsen, 'Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem', in: *Der 'Führerstaat'*, 43 vlg.

168 J. Caplan, *Government without Administration. State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany* (Oxford, 1988) VIII.

169 Dit geldt uitdrukkelijk wel voor De Jongs hoofdstukken over de Duitse politiek ten aanzien van de 'foute sector' in de breedste zin van het woord en de jodenvervolging. 'Wat De Jong vertelt over de ingewikkelde verhoudingen tussen de Duitse bezetters (met hun onderlinge rivaliteiten, zoals die tussen Rauter en Schmidt), Mussert met zijn getrouwen en de met Mussert rivaliserende Nederlandse nazi's (Rost van Tonningen, Feldmeijer) is zeer grondig en genuanceerd en men moet aannemen dat toekomstige geschiedschrijvers daar voorlopig niet veel wezenlijks aan toe te voegen zullen hebben'; A. A. de Jonge, 'Het fascisme en nationaal-socialisme', in: P. Luyck en N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1987) 178. De beschrijving van de vervolging van het jodendom vormt het hoofdbestanddeel van de delen IV, V en VI van De Jongs werk. Hierin gaat hij niet alleen uitvoerig in op het Duitse systeem van de Rückstellungsgruppen maar ook op de competentieconflicten rond de oprichting van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung en de deportaties in het algemeen. Deels volgt hij hierbij A. J. Herzbergs, 'Kroniek der jodenvervolging', *Onderdrukking en verzet*, III en B. A. Sijes', *Studies over jodenvervolging* (Assen, 1974). De Jongs aandacht voor de eigenlijke politiek, de organisatie, de interne verhoudingen en de uitzonderingssystematiek (die vaak met de interne verhoudingen in verband stond) lijkt daarnaast een reactie op de kritiek die I. Schöffers uitoefende op J. Pressers *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (Den Haag, 1965). Zie I. Schöffers, 'Een geschiedenis van de vervolging der joden in Nederland 1940-1945',

laat staan van de politieke structuur van het bezettingsregime. Wel heeft De Jong de doeleinden van die politiek, gelijkschakeling, exploitatie, deportatie en bestrijding van verzet en illegaliteit schematisch samengevat in een befaamde rede¹⁷⁰. Maar de praktijk van het Duitse bestuur boeit hem minder. Collaboratie en verzet moesten naar zijn mening centraal staan. Voor hem is houding het sleutelbegrip. Behalve in een weergave van de feiten stelt De Jong belang in de problematiek van het menselijk leiderschap, dat voor principiële keuzes wordt gesteld. Twee jaar voor de verschijning van *Voorspel* in 1969 schreef de opvolger van P. Geyl en C. D. J. Brandt in Rotterdam in de slotalinea's van zijn inaugurele rede over de Joodsche Raad, *Een sterfgeval te Auswitz*:

Zeker is het [naast de weergave van de feiten] ook [de opdracht van de historicus] dat verleden te toetsen aan de normen van het eigen moreel oordeel—een toetsing die in de eerste plaats moet worden toegepast op allen die leiding uitoefenden. Zij stonden hoger dan gewone mensen — men mag aan hen ook hogere eisen stellen¹⁷¹.

In het *Koninkrijk* stelt De Jong hoge eisen aan hen die verantwoordelijkheden droegen jegens anderen. Ook al lijkt De Jong leidinggevende persoonlijkheden als Hirschfeld en Damme te zien als exponenten van groepen, expliciete, generaliserende beoordelingen van maatschappelijke geledingen neemt hij maar zelden voor zijn rekening. Soms, bijvoorbeeld daar waar hij schrijft over de Nederlandsche Unie en de Joodsche Raad, maakt De Jong juist een groot verschil tussen de aanpassingsgezinde leiders en de volgelingen, die hele andere gedachten hadden. De Jong interesseert zich voor individuen en zijn fort is de biografische schets. De personificaties van het interbellum, de conservatieve Colijn en de provincialistische De Geer, die de natie weerloos lieten, zijn de hoofdpersonen van het eerste deel, *Voorspel*, dat met een literair kabinetstukje begint ('Paleis Noordeinde'). In het hoofdstuk 'Nederland en Duitsland' verschijnen ook prof. dr. D. Cohen, de leider van het conformistische Comité voor bijzondere joodse belangen, dat zich identificeerde met het restrictieve vluchtelingenbeleid van de regering, en de immer zakelijke Hirschfeld, die de handelspolitieke relaties met Hitler-Duitsland vorm gaf, op het toneel. In *Neutraal*, het tweede deel, worden Wilhelmina en Winkelman, die wel aan de hoogste menselijk-morele normen konden voldoen, uitgebreid aan de lezer voorgesteld. In *Het Eerste Jaar* wijdt De Jong veel aandacht aan het optreden van Winkelman, Hirschfeld en de andere secretarissen-generaal, de rijkscommissaris en andere hoge Duitse ambtenaren en officieren. Deze laatste groep komt echter wat minder uit de verf, omdat vrijwel geen ander verband wordt gelegd tussen hun persoon en hun streven dan een ideologische samenhang. Een van de hoofdpersonen van de delen *Maart '41-Juli '42*, *Juli '42-Mei '43* en *Mei '43-*

Tijdschrift voor geschiedenis, LXXIX (1966) 36-63. Deze recensie werd herdrukt in: *idem*. *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 171-192.

170 L. de Jong, 'Verzet en illegaliteit 1940-1945', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, tweede reeks*, XXXIX, 6 (Amsterdam, 1976) 204-205.

171 L. de Jong, *Een sterfgeval te Auswitz* (Amsterdam, 1967) 27.

Juni '44 is Cohen, nu de belangrijkste voorzitter van de Joodsche Raad. Wilhelmina domineert volledig in *Londen*, het negende deel.

De Jong beschrijft het karakter van de handelende personen aan de hand van sleutelgebeurtenissen, kwesties waarbij zijns inziens de inzet is of men de vijand helpt of hem bestrijdt. De karakters zijn consistent. Toeval en geluk lijken niet te bestaan, halfslachtigheid evenmin. Door twijfel of onzekerheid worden de hoofdpersonen niet geplaagd. Het tragische element, het morele dilemma, ontbreekt. Persoonlijkheid en optreden van hen die leiding gaven, hun karakter en reacties, mentaliteit en daden liggen volstrekt in eikaars verlengde. Aangezien de typering van de persoon bovendien vooraf gaat aan de beschrijving van de daden, lijkt deze hiervan los te staan en onafhankelijk tot stand gekomen te zijn. De lezer ziet zich zo niet voor verrassingen geplaatst, want het geschiedverhaal wordt gedragen door de handelingen van de personen wier aard hij kent. Lange beschrijvende hoofdstukken worden afgesloten met een korte beoordeling waarin wordt teruggegrepen op de korte biografieën. Deze narratieve ordening suggereert de lezer een dwingend verband tussen houding en beleid.

Waarin verschilt de benadering van De Jongs critici van die van hun voorganger? Het *Koninkrijk* van De Jong lijkt, zoals door J. Bank werd opgemerkt, in tal van opzichten geschapen naar het model van het klassieke epos. In dit opzicht is het vergelijkbaar met Churchills *The Second World War* (1948-1951)¹⁷². Churchill en De Jong leggen geen absolute, universele maatstaf aan. De norm voor goed en kwaad is, evenals in de Homerische epiek, de gemeenschap die verdedigd wordt: wat goed is voor de gemeenschap en slecht voor de vijanden ervan, is goed. Deze definitie van goed en kwaad rechtvaardigt het toebrengen van schade aan de vijand, ook als dat geschiedt door middel van bedrog of moord¹⁷³. De heroïsche gemeenschap heeft geen andere geschiedenis dan de *res gestae* van zijn helden en verraders¹⁷⁴.

De critici van De Jong gaan van andere morele premissen uit. Dit komt het duidelijkst tot uitdrukking in hun herinterpretatie van het collaboratiebegrip. Alhoewel al in K. Kwiet's studie over het eerste jaar van het *Reichskommissariat Niederlande* (1968) uitsluitend over de functie van de collaboratie wordt gesproken en deze beschouwd wordt als een politieke, niet een morele categorie, is G. Hirschfelds *Fremdherrschaft und Kollaboration* (1984) de eerste monografie waarin meteen expliciet geherformuleerd, van de pejoratieve connotatie ontdaan collaboratiebegrip wordt gewerkt¹⁷⁵.

De invloedrijkste criticus van De Jong, de Amsterdamse historicus J. C. H. Blom, heeft een uitgesproken voorkeur voor het 'accommodatie'-begrip van E. H. Kossmann¹⁷⁶. Het 'perspectief van goed en fout' acht hij wel legitiem maar, als het gaat om

172 Voor een interpretatie van Churchills oorlogsmémoires, zie: I. Berlin, 'Mr. Churchill and FDR', *Atlantic Monthly* (1949). Dit artikel werd als afzonderlijke bijdrage herdrukt onder de titel *Mr. Churchill in 1940* (Londen, 1964).

173 Zie hieromtrent de in dit nummer afgedrukte bijdrage van L. de Jong en *idem*, *Koninkrijk*, XII, 1109 vlg.

174 A. Macintyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory* (2e dr.; Notre Dame, Indiana, 1984) 120 vlg.

175 Kwiet, *Reichskommissariat*; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 11. Zie ook noot 4.

176 Blom, 'In de ban van goed en fout', in: *Crisis, bezetting en herstel*, 111,119 (noot 30).

het verkrijgen van inzicht in de handelwijze en motivatie van individuen en groepen, vooral toepasbaar voor de laatste bezettingsjaren¹⁷⁷. Bloms inhoudelijke bezwaar tegen het *Koninkrijk* is dat De Jong niet begrijpelijk maakt dat (en waarom) de elites en de bevolking tot medio 1943 een *modus vivendi* met de bezetter zochten en vonden. Hij beschouwt de benadering van De Jong in het *Koninkrijk* als onvoldoende, onder meer omdat:

niet alles zich laat inschalen in het continuum tussen landsverraderlijke collaboratie met de vijand als ene uiterste en principieel en standvastig verzet als ander extreem, zelfs niet als alle registers van nuancering en begrip worden opengetrokken¹⁷⁸.

De hoge ambtenaren, het bedrijfsleven en de Joodsche Raad zochten evenals het overgrote deel van de Nederlanders naar mogelijkheden om door middel van 'behoudende', 'bescheiden', 'terughoudende', 'ontwijkende' en 'voorzichtige' 'accommodatie' hun leven zo ongestoord mogelijk voort te zetten c. q. zich zonder schade door de oorlog heen te slaan. Na het voorjaar van 1943 ging de bevolking collaboratie en verzet echter in toenemende mate 'als een wezenlijke problematiek' zien, terwijl grote delen van de elites in allerlei variaties aan de politiek van 'voorzichtige accommodatie' vasthielden¹⁷⁹. In de beginperiode was veeleer sprake van 'accommodatie': vormen van contact, overleg en samenwerking met de bezetters die geen collaboratie kunnen worden genoemd omdat zij niet werden geïnspireerd door politieke overtuiging, machtsstreven of winstbejag¹⁸⁰. Zo wordt een scherpe lijn getrokken tussen de 'accommodanten', de hoge bestuursambtenaren, het bedrijfsleven en de Joodsche Raad enerzijds, en de politieke en economische collaborateurs anderzijds.

Niettemin bestaan er verschillen tussen Bloms zienswijze en die van Kossmann. Terwijl naar het oordeel van Blom het Driemanschap van de Nederlandsche Unie uit 'accommodanten' bestond, zij het agressieve¹⁸¹, legt Kossmann, die Mussert ook persoonlijk afwijst¹⁸², zo sterk de nadruk op de wens van het Driemanschap 'van de nederlaag gebruik... [te] maken om de maatschappij te hervormen' dat de verdenking van machtsstreven hunnerzijds wordt gevoed. Principieel maakt Kossmann dan ook

177 Blom, 'Nederland', 55,64-66,81-82,92-94. Voor kritiek op deze 'antithese', zie noot 4 en Von der Dunk, 'Negentienveertig: van neutralisme naar nazi-heerschappij', in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, 11,311 vlg.

178 Blom, 'Nederland', 55. Vgl. noot 189. Blom ziet in De Jongs uitgangspunten om drie redenen gronden voor nieuw onderzoek: ten eerste vanwege het 'politiek-morele oordeel', ten tweede omdat de bevolking gedurende de eerste helft van de bezetting blijkbaar niet in deze morele termen dacht (althans zich daar niet naar gedroeg) en ten derde omdat deze uitgangspunten een 'isolering van de oorlogsjaren in de geschiedenis van Nederland' versterken en in de hand werken; Blom, 'Nederland', 55-56.

179 Blom, 'Nederland', 71, 81-82; Kossmann, *Lage Landen*, II, 188.

180 Blom, 'In de ban van goed en fout', in: *Crisis, bezetting en herstel*, 111; Kossmann, *Winkler Prins, passim*.

181 Blom, 'Nederland', 67.

182 Kossmann benadrukt onder meer dat 'deze dorre, gesloten geest' geen belangstelling had voor kunst, muziek of literatuur; *Lage Landen*, II, 170.

een onderscheid tussen de politiek van aanpassing en die van de leiders van de Unie¹⁸³. Van groter belang is wel dat Blom en Kossmann van mening verschillen over de wijze waarop de 'accommodatie' zich voltrok. Kossmann ziet 'accommodatie' als een door economische behoudzucht gemotiveerde politiek van de hoge bestuursorganen en het bedrijfsleven, die door het gros van de bevolking passief werd aanvaard¹⁸⁴. Blom beschrijft de 'accommodatie' daarentegen als een collectief, niet meer dan ten dele economisch bepaald aanpassingsproces onder aanvoering van de elites, waarbij de bevolking zich liet leiden door 'neutralisme' en 'opportunisten'¹⁸⁵.

Het verschil tussen De Jong enerzijds en Kossmann en Blom anderzijds is, zo is ook van theoretische zijde opgemerkt, niet de keuze tussen de oordelende historicus en de objectieve wetenschapper¹⁸⁶. De Jong toetst het historisch handelen aan een onveranderlijke politieke norm. Kossmann en Blom onderscheiden daden en gedragspatronen aan de hand van de beweegredenen die daaraan ten grondslag liggen. Contact, overleg, samenwerking, en de overname van Duitse maatregelen¹⁸⁷ zonder dat daarbij sprake was van een samenwerking die stelde op politieke overtuiging, machtsstreven of materieel winstbejag¹⁸⁸, worden door hen 'accommodatie' (en soms aanpassing) genoemd. Zij die medewerkten op grond van deze niet-laakbare (tot op zekere hoogte begrijpelijke of zelfs algemeen menselijke?) motieven, waren accommodanten. Het accommodatiebegrip bevat dus evenzeer een expliciete norm van gedrag. 'Accommodatie' vervult drie functies: het waardeert de motieven die aan handelingen of gedrag ten grondslag liggen, het duidt deze handelingen of dit gedrag aan, en typeert daarmee een periode. Ook het begrip 'accommodatie' berust op een synthese van waardering, beschrijving en verklaring.

Bij alle kritiek op het *Koninkrijk* en ondanks de door De Jong in 1956 gedane uitspraak, dat de geschiedenis van de bezetting ook die van de bezetter is¹⁸⁹, blijft

183 *Ibidem*, 159, 164; *Idem*, *Winkler Prins*, 274.

184 *Idem*, *Lage Landen*, II, 155, 157-158, 179, 188.

185 Blom, 'Nederland', 66, 76.

186 Zie voor een algemene discussie van het waardevrijheidspostulaat in deze context: Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel, 1987) 242-245.

187 Kossmann, *Lage Landen*, II, 153.

188 Zie noot 180.

189 Vgl. Hirschfelds 'Eine Geschichte der Kollaboration ist immer zugleich auch eine Geschichte der Besatzungsmacht; die Beschäftigung mit der Kollaboration als solcher wäre sinnlos', (*Fremdherrschaft*, 8), en De Jongs 'Eine Geschichte des Widerstandes müßte daher zunächst stets eine Geschichte der Nazi-Herrschaft sein'. In deze rede merkte De Jong ook het volgende op: 'Die Kollaboration ist eine viel kompliziertere Angelegenheit. Im Holländischen nennen wir Kollaborateure alle diejenigen, die, ohne selber Nazis gewesen zu sein, die deutschen Kriegsanstrengungen freiwillig unterstützten. Fast die gesamte Bevölkerung des besetzten Europa unterstützte die deutschen Kriegsanstrengungen gegen ihren Willen. Die Menschen mußten arbeiten, um leben zu können, und es war nicht zu vermeiden, daß die Nazis einen Teil ihrer Hände Arbeit für sich beschlagnahmten. Die Aufrechterhaltung der gesellschaftlichen Ordnung setzte ein gewisses, vielleicht sogar ein großes Maß administrativer Kollaboration voraus, die notwendigerweise zum Teil auch politischen Charakter hatte ... Ich möchte meinen, daß die Probleme der Kollaboration wider Willen die wirklichen und grundlegenden Probleme eines Besatzungsregimes sind, und gerade hier sollte man sich vor pauschalen Urteilen hüten... Kollaboration und Widerstand sind durch keine starre Grenze getrennt. Die Grenze ist vielmehr äußerst beweglich ... Man könnte sogar sagen, daß

zowel in de 'politiek-morele' als in de 'analytisch-verklarende' benaderingswijze¹⁹⁰ de toetsende interpretatie van gedragingen en gedrag van de Nederlanders het onderwerp van de oorlogsgeschiedenis. De bezettingsgeschiedenis is nog steeds Nederlandse geschiedenis. De vraag wat de bezetter wilde, wordt alleen in algemene termen beantwoord¹⁹¹. Met de moord op het jodendom¹⁹² en de conflicten tussen de SS en de NSB¹⁹³ als belangrijke uitzonderingen, wordt de bezettingsgeschiedenis veelal opgevat als de vraag naar de houding van de nationale elites, niet naar hun politieke functie binnen het bezettingsbestuur en de structuur van de nationaal-socialistische staat in bezet gebied¹⁹⁴, terwijl een zuiver moreel oordeel eerder daarop gebaseerd zou kunnen zijn. Niettemin is de geschiedenis van collaboratie, accommodatie en verzet, de geschiedenis van de Nederlanders in oorlogstijd, tegelijkertijd een deel van de geschiedenis van de bezettende macht.

— mit Ausnahme derer, die stets ausschliesslich aktiv am Widerstand oder an der Kollaboration beteiligt waren — fast alle Menschen gleichzeitig Widerstand und Kollaboration leisteten'; L. de Jong, 'Zwischen Kollaboration und Résistance', in: P. Kluge, ed., *Das Dritte Reich und Europa. Bericht über die Tagung des Instituts für Zeitgeschichte in Tutzing / Mai 1956* (München, 1957) 137, 139-141. Dit artikel werd herdrukt in A. Hillgruber, ed., *Probleme des Zweiten Weltkrieges* (Keulen, Berlijn, 1967) 245-265.

190 Blom, 'Nederland', 55.

191 Zo noemt Kossmann in de *Lage Landen*, II, van de Duitse machthebbers alleen Seyß-Inquart. In 'Nederland onder Duitse bezetting' constateert Blom in de korte tussenparagraaf 'De bezetter' wèl in het voorbijgaan dat 'hèt Duitse bestuur' een constructie achteraf is: 'Zoals in het hele Duitse rijk van Adolf Hitler kreeg veel van wat achteraf doelbewust beleid lijkt pas in de praktijk van zoeken en tasten vorm en bestond daarover steeds grote onderlinge onenigheid, zodat ook tegenstrijdigheden in het beleid en de uitvoering daarvan zeker niet ontbraken'; 'Nederland', 62.

192 'Nu is de Jodenvervolgung in Nederland, hoezeer op Nederlandse bodem geschied, eigenlijk geen Nederlandse geschiedenis'; Herzberg, 'Kroniek der jodenvervolgung', *Onderdrukking en verzet*, III, 7. Zie noot 169 en meer recent ook J. C. H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: *idem, Crisis, bezetting en herstel*, 134-150.

193 Zie noten 169 en 175. Een eerste aanzet bevat I. Schöffers *Het nationaal-socialistische beeld der geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Arnhem, Amsterdam, 1956). Zie ook E. Fränkel-Verkade en A. J. van der Leeuw, ed., *Correspondentie van mr. M. M. Rost van Tonningen, I, 1921- mei 1942* (Den Haag, 1967) en N. K. C. A. in 't Veld, ed., *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven 1935-1945* (2 dln.; Den Haag, 1976).

194 In dit opzicht onderscheidt de Nederlandse historiografie zich niet van haar pendanten in andere voormalige bezette gebieden. Ook op deze regel bestaan echter uitzonderingen. Zo heeft A. de Jonghe, de schrijver van *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk* (Antwerpen, 1982) zich hoofdzakelijk met de bezettingspolitiek beziggehouden. Hetzelfde kan worden gezegd van C. Madajczyk (*Die deutsche Besatzungspolitik in Polen* (Wiesbaden, 1967)). Een eerste voorbeeld van comparatieve studie van de Duitse bezettingspolitiek is: C. Madajczyk, 'Chaos, Systemhaftigkeit oder Systeme? Das Dritte Reich in der Phase der militärischen Expansion', in: R. Melville, e. a., ed., *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag* (Stuttgart, 1988) II, 931-954.

Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog van L. de Jong getoetst op het terrein van de voedselvoorziening*

G. M. T. TRIENEKENS

WOORD VOORAF

In mijn in 1985 verschenen proefschrift *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* heb ik in de Inleiding gesteld geen discussie te kunnen aangaan met L. de Jong. Daarvoor ontbrak het mijns inziens bij De Jongs werk te zeer aan een wetenschappelijk karakter. Het rechtzetten van alle onjuistheden zou mijn boek tevens onleesbaar gemaakt hebben ¹.

Dat neemt niet weg dat mijn werk als case-study een goede gelegenheid biedt tot vergelijking. *Tussen ons volk en de honger* verscheen later dan de betreffende delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden* (in het bijzonder deel VII, hoofdstuk 1 'Verarmend Nederland', 1-270). Dit levert twee kanttekeningen op. Ten eerste kon L. de Jong geen gebruik maken van mijn inzichten. Ten tweede spreekt het voor zich, dat door mij veel dieper en methodischer op de stof kon worden ingegaan dan door De Jong. Beide kanttekeningen leiden ertoe dat in het onderstaande niet zozeer van vergelijken sprake is als wel van toetsen. De toetsing betreft alleen het mij bekende terrein. Dit is zeker niet representatief voor het hele werk, echter voldoende groot en belangrijk om een zinvolle toetsing uit te voeren. Ik laat hierbij volstrekt buiten beschouwing wat anderen reeds aan kritiek geformuleerd hebben. Met de hiernavolgende uiteenzetting hoop ik tevens te voldoen aan de vraag naar discussie geuit in de *BMGN*².

Het is mij niet te doen om een uitputtende opsomming van punten waar wij het oneens over zouden zijn. Centraal staat de vraag, in hoeverre de aanpak van L. de Jong wetenschappelijk verantwoord is en tot een zo juist mogelijke beeldvorming ten aanzien van het verleden leidt. Dat deze vraag mijns inziens negatief beantwoord dient te worden, blijkt reeds uit de in mijn proefschrift aangenomen houding. In het onderstaande wordt

* De verwijzing naar de betreffende delen en pagina's in het werk van L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* ('s-Gravenhage, 1969-1988) wetenschappelijke uitgave, geschiedt als volgt: naam, verkorte titel, deel, pagina('s); bijvoorbeeld De Jong, *Koninkrijk*, IV, 112-114. De verwijzing naar pagina's van mijn boek, G. M. T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Soest, 1985) geschiedt als Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 112-114. Naar het laatstgenoemde werk wordt alleen verwezen, wanneer het om concreet aan te duiden passages handelt; dus niet wanneer het hoofdstukken en paragrafen betreft welke in de Inhoudsopgave worden genoemd. Het is overigens niet mogelijk elke bij De Jong behandelde kwestie in mijn werk terug te vinden en omgekeerd vanzelfsprekend nog minder. Bij De Jongs aanpak zijn soms andere zaken van belang, dan die welke bij een structurele benadering aan de orde gesteld moeten worden gericht op de beantwoording van de vraag, waarom er tussen mei 1940 en september 1944 geen hongerverschijnselen te constateren vallen. Bij andere aan te halen bronnen wordt op de gebruikelijke wijze geciteerd.

1 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 5.

2 P. Romijn, 'Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de tweede wereldoorlog', *BMGN*, CII (1987) ii, 211-228.